

СОЛУНСКА ОФАНЗИВА 1918.

Вест о пробоју Солунског фронта и бугарској катастрофи снажно је одјекнула у западном свету. За прва три дана савезничке офанзиве, од 15. до 18. септембра, српске трупе, које су прве кренуле у пробој, освојиле су непријатељска утврђења на Ветернику, Добром пољу, Соколу и Козјаку, тактички пробиле фронт у дубини од 15 километара и ширини од 30 километара и продрле у слободан оперативни простор, гонећи непријатеља ка Вардару. За наредна четири дана српске јединице извршиле су потпуни оперативно-стратегијски пробој непријатељског фронта, чиме је Добропољска битка, како се још назива пробој Солунског фронта и избијање српске војске на Вардар, била завршена. И док је бугарски краљ Фердинанд немоћно изјављивао: „Ово је крај свих нас“, немачки цар Виљем II упутио му је телеграм пун жучи, у коме је с огорчењем констатовао: „62.000 Срба одлучило је исход рата. Срамота!“

Јуриш у отаџбину

Од 1916. до средине 1918. године савезници су Солунском фронту наменили дефанзивну улогу, да веже за себе што јаче непријатељске снаге и онемогући њихову употребу на Западном фронту. Међутим, од почетка француска и британска влада и војни званичници нису имали усаглашено виђење када је реч о успостављању и одржавању фронта на Балкану. Док су Французи сматрали да постоји стратегијско оправдање за фронтом на македонским планинама, Британци су упорно инсистирали на јачању Западног фронта. У појединим политичким и војним круговима на Острву нису крили жељу да се на сваки начин ослободе обавеза на балканском ратишту. За њих је држање фронта на југу Балканског полуострва представљало непотребно расипање снага и средстава, у време када се судбина рата, како се веровало, решавала на Западном фронту.

Покушај српске Врховне команде да савезницима наметне своју идеју офанзиве на Солунском фронту, за коју су, по њеном мишљењу, 1917. године постојали повољни услови (после пробоја Бугарског фронта на Кајмакчалану и заузимања Битоља крајем 1916. године), завршио је неуспехом.

Ипак, када је у лето 1918. године рат улазио у завршну фазу, захваљујући успешној противофанзиви савезника на Западном фронту, њихови ратни стратеги закључили су да савезничке трупе на Солунском фронту у таквим условима не могу остати у дефанзиви. Именовање француског генерала Франше Д'Епера за команданта савезничке војске код Солуна, у јуну исте године, требало је да најави заокрет у плановима Антанте када је у питању судбина фронта на Балкану. Уједно, и српска иницијатива из 1917. године на тај начин добила је реалну шансу да буде прихваћена.

Неслагања око балканске офанзиве

После великих успеха српске војске у вишемесечним борбама 1916. године на левом крилу Солунског фронта, наступило је затишје на читавом фронту и прешло се на дуготрајно позиционо ратовање. Савезници су се 1917. године поново окренули дефанзиви на фронту, што је најмање одговарало српској војсци, која је заузимањем Кајмакчалана и ослобађањем Битоља крајем претходне године већ била на прагу своје отаџбине. Излазак Русије из рата 1917. године пореметио је војну равнотежу у корист Централних сила и поново довео у питање опстанак Солунског фронта. Савезничке владе, пре свега британска, разматрале су тим поводом могућност пребацивања својих трупа из Македоније на Западни фронт, где су Немци груписали главне снаге за предузимање одлучујуће офанзиве. Међутим, врло брзо се одустало од идеје за напуштањем Солунског фронта, захваљујући уласку САД у рат на страни савезника и сукцесивном пристизању њених снага на фронт у Француској. То ће допринети поновом успостављању равнотеже између Антанте и Централних сила на Западном фронту. И страховања да би савезници изгубили више у политичком, него што би добили у војничком погледу ако би напустили балканско ратиште, утицала су такође на одлуку француске и британске владе. Обзири према балканским савезницама, пре свега Србији и њеном учинку у рату, нису се смели доводити у питање.

На другој страни, водећи одлучну битку за спас Солунског фронта који је за српску војску и саму државу био од животног значаја, српска Врховна команда тражила је начин да заинтересује савезнике за предузимање опште офанзиве ради пробоја фронта и коначне победе на балканском ратишту. С тим циљем, 20. октобра 1917. она је савезничкој команди у Солуну поднела на увид меморандум с идејом маневра у две варијанте. Према првој, главни удар извршили би Енглези долином Вардара, а помоћне ударе Французи у рејону лука Црне реке и Срби на правцу Ветерник – Добро поље – Сокол, ка Кавадарцима и Демир Капији. По другој варијанти, главни удар нанела би српска војска преко масива мориховско-могленских планина. Како је касније у часопису „Ратник“ писао генерал Петар Пешкић „... кад би се овладало положајима: Добро Поље – Кравица – Ветерник – Кучков камен – Ђуров камен и даље управило дејство у правцу Кавадара и Неготина ка долини Вардара, не би се више наишло ни на какву природну баријеру повољну за одбрану“.

Овај предлог савезници нису прихватили јер за успешну офанзиву према мишљењу генерала Сараја, главнокомандујућег савезничких снага на Солунском фронту, није било довољно тешке артиљерије, а савезници, нарочито Британци, нису били спремни да упуте појачања. У децембру 1917. године смењен је гене-

рал Сарај, а на његово место дошао је генерал Гијом, који је био присталица офанзиве на Солунском фронту. Међутим, прелазак у офанзиву зависио је, пре свега, од развоја догађаја на Западном фронту и опште сагласности савезника, које у том моменту није било.

После неуспеха немачке пролећне офанзиве на Западном фронту и савезничког преузимања стратегијске иницијативе средином 1918. године, указала се прилика за веће ангажовање и на Солунском фронту. Пошто су предвиђали да ће рат трајати још годину дана, главнокомандујући савезничких снага на Западном фронту маршал Фош планирао је низ сукцесивних операција на оба фронта ради постепеног исцрпљивања

Француски тешки топови на положају Ветерник

непријатеља. Због тога је и предвидео употребу савезничке војске на Солунском фронту. Како су се британска и италијанска влада одлучно супротстављале офанзиви на балканском ратишту, француска влада са Жоржом Клемансоом на челу одлучила је да, у договору са српском владом и Врховном командом, спроведе припреме за офанзиву без знања других савезника и да их на тај начин стави пред свршен чин. Уверавала је, притом, Лондон и Рим да се ради о припремама за локалну операцију на српском делу фронта, ради побољшања положаја српске војске.

Један од најгласнијих противника Солунског фронта из претходног периода, Клемансо се овом приликом претворио у стратега који је много боље од генерала и политичара видео могућност за успешно окончање планиране офанзиве на Балкану. Његова одлука била је подстакнута намером да се олакша притисак на савезничке армије на Западном фронту. Клемансо је имао храброст и вољу да се ухвати у коштац са упорним Енглезима и непоузданим Италијанима и да, уз много политичких игри и обмана, оствари оно што је наумио. Његова упорност и ослонац на српске и грчке

Генерал Франше Д'Епере

дивизије, које су многи сматрали непоузданим, коначно су донели дуго очекивани исход. Постављајући генерала Франше Д'Епера за команданта Савезничке источне армије у јуну 1918. године, без договора са савезницима, Клемансо је изазвао бурне реакције у Лондону и Риму.

У француским и британским политичким и војним круговима постојала су противуречна гледишта о будућности Балкана, судбини држава и сопственом утицају у овом региону, о начину вођења рата у његовој завршници, приоритетима и ангажовању савезничких армија. Пратиле су их бесконачне расправе, узајамна сумњичења, тешкоће у постизању договора... Приметна је била наклоност у британским круговима према Бугарској и жеља да се она извуче из маказа пораза који се над њом надвијао; понављала се, по ко зна који пут, тврдња да су бугарске претензије у Македонији и према јужној Добруци биле оправдане. Британија је константно имала негативан став према офанзиви на Балкану, уверена да ће њен повољан исход донети користи Француској, а не и другим савезничким земљама. Захтевала је појачавање активности против Турске у Палестини, што је одговарало њеним империјалним интересима на Блиском истоку. Према Балкану није гајила амбиције, мада су се на њему налазиле њене дивизије од којих се очекивало да учествују у потоњој офанзиви. Начелник Империјалног генералштаба генерал Вилсон није сматрао да Британци треба да гину за француске циљеве. У намери да спречи француски план за офанзиву на Балкану, Вилсон је на заседању савезничког Врховног ратног савета од 2. до 4. јула у Версају тражио да му се одобри да повуче четири-пет дивизија из Француске и упути их у Палестину. Политички сукоб се све више наметао као пресудни чинилац у одлучивању када је у питању био почетак офанзиве на Солунском фронту.

Именовање генерала Д'Епера за команданта савезничке војске на Солунском фронту дало је нови подстицај даљим расправама и новим поделама међу савезницима. Познат као способан, самоуверен официр, чврст у својим намерама и одлучан да их спроведе у живот, у чему је уживао Клемансоову подршку, по до-

ласку у Солун генерал је најавио своју намеру да промени дотадашњу стратегију ратовања на Балкану. У савезничким војним круговима био је, иначе, познат као велики присталица активирања балканског ратишта још од јесени 1914. године. У разговору са британским адмиралом Трубрицом, 22. јуна 1918, Д'Епере је најавио да ће отпочети са припремама за офанзиву. Њен циљ је био да се присили Бугарска да изађе из рата и створи могућност за напад на југоисточно крило Централних сила. Офанзива је била подстакнута и стратегијским разлозима: на Западном фронту очекивао се нови немачки напад, па је генерал Фош сматрао да би офанзива на Јужном фронту умањила непријатељски притисак на западу.

Балканска операција имала је и политичку позадину која се није могла занемарити. С једне стране, морал српских и грчких трупа, које би могле да постану значајан чинилац у савезничким операцијама, био је све јачи, а с друге стране, пад морала и воље за борбу у бугарској војсци био је све видљивији. Генерал Белен, шеф француске секције у Врховном ратном савету, у својој ноти од 27. јуна 1918. реферисао је да су се због политичке кризе у Бугарској и Аустроугарској, прикључења грчке војске савезницима и стављања руске црноморске флоте под надзор западних сила политичке прилике промениле и да сада погодују офанзивним радњама Источне армије.

Почетне офанзивне операције

Крајем јуна Клемансо је издао упутства генералу Д'Еперу за извођење офанзиве, у којима се понављала тврдња да су немачке снаге настојале да поразе француско-британске трупе на Западном фронту. Да би се то спречило било је потребно да се покрене офанзива на Балкану. Источна армија била је потпуно спремна за офанзиву, бројно и морално, што није био случај са бугарским трупама. Офанзиву је требало предузети без одлагања и с циљем да се скрши бугарска одбрана. То би омогућило Србима да се врате у своју отаџбину. Успех офанзиве био је могућ учешћем свих снага у саставу Источне армије. У закључку, Клемансо је наложио да офанзива треба да отпочне без обзира на временске прилике, а пре јесени, и да се заврши протеривањем бугарске војске из утврђених положаја.

С обзиром на чињеницу да је генерал Фош у Врховном ратном савету одлучивао о свим савезничким акцијама, британско настојање да се спречи покретање балканске офанзиве и смени Д'Епере није успело, упркос оштрим и дугим расправама које су о томе вођене. Савезнички представници су 3. августа у Версају прихватили офанзиву и дали одрешене руке генералу Д'Еперу да сам одреди термин за почетак операције, али под условом да се не захтева пребацивање трупа

Пред почетак офанзиве 1918. године бугарско-немачке снаге држале су фронт на линији: Валона – Охридско – Дојранско – Бутковско језеро, све до ушћа Струме у Орфански залив. На том фронту од око 450 километара ширине налазило се четрнаест и по пешадијских дивизија, са око 626.000 углавном бугарских, од чега само 30.000 немачких војника. Велики број својих вој-

ника Немци су већ били повукли са Солунског и пребацили их као појачање својим снагама на Западном фронту. Не рачунајући део фронта од Валоне до Охридског језера који је држао аустроугарски 19. корпус, непосредно потчињен аустроугарској Врховној команди, језгро немачко-бугарских снага чиниле су: немачка 11. армија (седам дивизија) под командом генерала Штојбена, која је држала фронт од албанске границе до Дудице; бугарска 1. армија (две и по дивизије), командант генерал Нерезов, од Дудице до Дојранског језера и бугарска 2. армија (три дивизије) са генералом Луковом на челу, од Дојранског језера до Орфанског залива. Уједно, немачка 11. и бугарска 1. армија образовале су Групу армија под командом немачког генерала Шолца, са штабом у Скопљу, који је номинално био потчињен бугарској Врховној команди у Ћустендилу, а фактички немачкој Врховној команди у Бадену.

Дејство хаубице Тимочке дивизије на Катунцу – Гривици пред офанзиву 1918. године

Распоред снага

Савезници су у исто време имали на располагању око 628.000 људи (не рачунајући италијански 16. корпус у Албанији који је био под италијанском Врховном командом), у саставу: 29 пешадијских и две коњичке дивизије. Од тога француских осам пешадијских дивизија и једна коњичка бригада (180.000 војника), српских шест пешадијских и једна коњичка дивизија (150.000 војника), грчких девет дивизија (135.000 војника), енглеске четири дивизије (120.000 војника), италијанска дивизија од три бригаде (42.000 војника) и 1.000 Есад-пашиних војника. Уочи офанзиве савезничке снаге заузеле су следећи распоред: део фронта од Валоне до Охридског је-

Солун, април 1916. године

зера држао је италијански 16. корпус; на битољском одсеку налазила се француска Источна војска; добропољском одсеку српска војска са 1. и 2. армијом (шест пешадијских и једном коњичком дивизијом), пред офанзиву ојачана двома француским дивизијама; западно од Вардара Група дивизија генерала д'Анселма, док је део фронта источно од Вардара до Орфанског залива послала енглеска војска генерала Милна и грчки корпус под командом генерала Данглиса.

Док су у људству снаге биле готово изједначене, савезници су били надмоћнији у артиљерији и авијацији, што ће им дати и знатну предност током артиљеријске припреме и пробоја фронта. Поред тога, непријатељ је био развучен на планинском земљишту, без резерви у близини фронта где ће пробој уследити и, уз то, неупоредиво слабијег моралног стања. Додуше, планинске превоје преко којих се протезао фронт Бугари су претворили у праве тврђаве. Први положај утврдили су тако као да их никаква сила одатле не може уклонити – негде су биле две, а понегде три линије ровова заштићених широким мрежама бодљикаве жице.

Митраљеви су били углавном смештени у бункерима, у стенама, тако да их је артиљерија тешко могла разорити. Међутим, пред силовитим налетом српске пешадије, чији је продор штитила ураганска топовска ватра, Бугари нису могли да одоле, па су њихова утврђења падала као да су од картона.

У време именовања генерала Д'Епера за команданта савезничке војске стање на фронту у Македонији било је повољније за Антанту. Савезничке снаге ојачане су изласком грчких дивизија на фронт, а Бугари су били ослабљени одласком Немаца, којих је у Македонији остало свега око 30.000. Морална и материјална предност била је на страни савезника. На прве знаке да се припрема офанзива међу српским трупима прострујао је нови живот, прожет надом у скори повратак у отаџбину. Управо у то време дошло је до смене на положају начелника штаба српске Врховне команде. Уместо генерала Петра Бојовића, који је поднео оставку на тај положај због сукоба са генералом Гијомом, постављен је војвода Живојин Мишић, а Бојовић је прихва-

тио команду над 1. армијом. Војвода Мишић био је веома популаран код Француза, а генерал Д'Епере је био познат као поборник офанзивних операција на Балкану, што је био значајан предуслов за успешну сарадњу две савезничке команде у предстојећим догађајима.

По доласку у Солун генерал Д'Епере почео је да проучава постојеће планове и предлоге за офанзиву на фронту, али ни једним није био задовољан. Били су сувише опрезни и традиционални, усмерени ка Вардару, што је непријатељска одбрана могла и очекивати. У односу на брдско-планински терен којим су се карактерисали струмички, добропољски, битољски и албански одсек, вардарски оперативни правац својом широком речном долином нудио је најбоље погодности за извођење офанзиве, али и организацију чврсте одбране непријатеља. Д'Епере је одлучио да главни удар савезничких снага буде на брдовитом и тешко проходном терену. На Видовдан, 28. јуна, упутио се са војводом Мишићем према српском делу фронта, на Јелак, који се налазио на висини од 1.700 метара. Одатле су се, заједно са престолонаследником Александром, упутили ка Флоки, осматрачници на висини од 2.000 метара. Са ње су се јасно видели бугарски положаји и систем одбране. Наредног дана Д'Епере је одлучио да прихвати план војводе Мишића о нападу са добропољског правца. Договорено је да напад предводе српске трупе, ојачане двома француским дивизијама. Већ 6. јула 1918. план офанзиве до детаља је утаначен са српском Врховном командом да би потом био упућен савезничком Ратном савету на одобрење.

План генерала Д'Епера да се главни напад изведе на српском делу фронта, на добропољском правцу, ослањао се у основи на стратегијско изненађење непријатеља. Наиме, због изразито планинског и тешко приступачног земљишта, на коме су доминирали масиви Кајмакчалана, Сокола, Доброг поља, Ветерника и Козјака, бугарско командовање је овај одсек сматрало мало вероватним за озбиљнији напад, тако да на њему није смењивало нити појачавало трупе од зиме 1916/1917. године, нити га је фортификацијски по дубини довољно уредило за одбрану од евентуалног напада. У случају одсудног напада, због тешко проходног планинског земљишта, није могло да изврши ни брзо пребацивање свежих снага на угрожени део фронта. На другој страни, заинтересованост српске Врховне команде за предузимање одлучне офанзиве, као и мотив српских војника и жеља за повратком у отаџбину, представљали су за савезнике предност која се у оваквим условима објективно није могла потценити.

У складу с тим планом, генерал Д'Епере је Србима, ради боље концентрације снага, скратио фронт са 60 на око 30 километара и ојачао их са две француске пешадијске дивизије, 220 артиљеријских оруђа и авијацијом, па је на том делу фронта, према коме су се налазиле бугарска 2. и 3. дивизија из немачке 11. армије, постигнута знатна надмоћност: у пешадији 2 : 1, а у ар-

тиљерији и авијацији 3,5 : 1 у корист српске војске. На делу фронта српске 2. армије, која је била носилац пробоја, обезбеђена је надмоћност у пешадији 3 : 1, а у артиљерији и авијацији 5 : 1. У састав те армије привремено су ушле француска 122. пешадијска и 17. колонијална дивизија, са задатком да ступе у акцију већ првог дана офанзиве, на самом тежишту пробоја. Планирано је да пробој изврши 2. армија на одсеку Ветерник – Кравица – Добро поље – Сокол. По паду Сокола требало је да пређе у напад и 1. армија (3 пешадијске и 1 коњичка дивизија) на фронту Сокол – село Старевина, а затим да се надирање продужи општим правцем Козјак – Кучков камен – Градско, где су се стицале главне непријатељске комуникације, и даље на североисток, ка Скопљу, Софији и Нишу. Остале савезничке армије требало је да, комбинованим операцијама, потпомогну напад српске војске.

Према основној идеји за пробој фронта планирано је да српска војска, са двама француским дивизијама, након 24-сатне артиљеријске припреме 14. септембра, отпочне главни напад 15. септембра с циљем пробоја фронта на одабраном правцу и избијања у долину Вардара, у рејон Неготина и Кавадараца, како би раздвојила немачку 11. од бугарске 1. армије и угрозила вардарску комуникацију. У случају успешног пробоја српских армија, три дана касније отпочео би, према плану, напад савезничких снага (француских, британских и грчких) источно од Вардара на бугарску 1. армију која је бранила долину реке, док је француска Источна војска добила задатак да дејствује у рејону Битоља, чак девет дана по отпочињању српске офанзиве. Овакав маневар без сумње био је смео и ризичан, јер је на правцу главног удара ангажовао свега осам савезничких дивизија (шест српских и две француске), без потребних резерви и благовременог садејства осталих снага на фронту, а евентуалан неуспех српске војске довео би у питање целокупну операцију савезника на Солунском фронту. Одговорност српске Врховне команде је, без сумње, била огромна. У оваквој ситуацији злокобно су звучале речи начелника британског Генералштаба генерала Вилсона: „Ако Срби претрпе неуспех, нека не рачунају на нашу помоћ за поправљање ситуације!”

О великој одговорности српске Врховне команде писао је у „Ратничком гласнику” 1938. године и генерал Данило Калафатовић, начелник Оперативног оде-

љења ВК у време солунске офанзиве: „Српска Врховна команда не само да је радо пристала, без ценкања, на овај велики напор и на све жртве које су се могле очекивати, већ је шта више захтевала ту част за себе. Она није хтела допустити да јој други отвара пут за њену домовину, нити да је други ослобађа. Она је била свесна да је српска војска зато најпозванија и да је то њена дужност и право. Овако важну улогу она није ни хтела нити је смела оставити другоме. Ко је био позванији од ње, да се први појави међу поробљеном браћом и да им донесе слободу? Ко је могао то боље учинити од ње, кад се узму у обзир све тешкоће ове операције, жртве у крви и напорима, одвајање од базе у Солуну и страшан изглед планина јужне Србије, које су се као црне и високе баријере у даљини ређале једна за другом и затварале хоризонт, и чија је перспектива пред улазак у зимску сезону морала да расхлади и најјачу енергију, па и најтоплије жеље и намере других наших савезника.”

Војвода Живојин Мишић

Генерал Калафатовић изузетно хвали и потез генерала Д’Епера, који је одлучио да српској војсци на тежишту пробоја садејствују и две француске дивизије (17. колонијална и 122. пешадијска), француска тешка артиљерија, авијација и француска коњица: „...Он није хтео да му се пребаци – иако је таква помисао била од нас врло далеко – да гура само Србе на ‘кланицу’, Србе и друге Савезнике! Он је, напротив, хтео да и француске трупе даду своје жртве у извођењу његове идеје. И тако је дошло до највеће и најлепше колаборације тих двеју војски, колаборације на којој се у ствари и оснива наше бојно побратимство и наше узајамно поверење, пријатељство и савезништво. Нека је хвала ђенералу Д’Еперу на овом дивном, отменом и лојалном поступку. Он није презао од жртава својих властитих трупа, нити је био руковођен националним егоизмом, који се у оваквим приликама често појављује. Радио је као прави центлмен и истински пријатељ наше војске...”

Последње припреме

Након што је почетком јула 1918. године донета коначна одлука за пробој фронта, уследила је мукотрпна фаза припреме терена на Могленским планинама,

СВЕ ЗАВИСИ ОД СРПСКЕ ВОЈСКЕ

У време када је (10. септембра) председник француске владе Клемансо послао и формално овлашћење генералу Д'Еперу да отпочне операције у тренутку који он буде одабрао (Д'Епере је 12. септембра издао наредбу да артиљеријска припрема почне 14, а пешадијски напад на сектору српских дивизија 15. септембра), у српској Врховној команди су у потпуности били свесни да од брзине продирања српске војске зависи успех савезничке офанзиве у целини. Зато је у њеној наредби јединицама од 13. септембра писало: „Сви команданти, командири и војници треба да буду прожети идејом: од брзине продирања зависи цео успех офанзиве. Та брзина је у исто време и најбоља гаран-

ција против изненађења од стране непријатеља, јер се њоме постиже растројство непријатеља и потпуна слобода у нашим дејствима. Треба дрско продирати, без починка, до крајњих граница људске и коњске снаге“. Наредба се завршавала речима: „Са непоколебљивом вољом и надом у Бога, јунаци, напред у Отаџбину!“ Иако је пут у отаџбину водио преко планина, урвина, ровова и бункера, кроз бодљикаве жице, челичну завесу од куршума и бетонска утврђења непријатеља, наредба војводе Мишића, на коју се чекало пуне три године у туђини, изазвала је велико одушевљење код српских војника и официра.

уређивања комуникација (инжењеријски радови) за пребацивање артиљерије и људства и ископавања ровова и заклона за њихов смештај, што се морало радити уз велики опрез и у строгој тајности од непријатеља. У току припрема изграђен је знатан број нових и оспособљено неколико старих путева за извлачење артиљерије на положаје чија је висина била преко 2.200 метара (Флока и Кајмакчалан). Извлачење тешких оруђа од 120 и 150 милиметара на високе положаје захтевало је солидне путеве и одговарајућу механизацију. У њеном недостатку користила се воловска запрега.

Пољска железница од Вертекопа до Суботског, са капацитетом од 220 тона, појачана је на 700 тона, а за снабдевање српске 2. армије изграђена је и нова железничка пруга уског колосека, од села Драгоманци до Бахова. У Јенице Вардару изграђен је нови аеродром за авијацију, а израђене су и секције и карте у размерама 1 : 20.000 и 1 : 50.000, а за јединице у првом ешалону израђени су детаљни планови са учртаним објектима у њиховим зонама.

Због скраћивања фронта од 60 на 32 километра, српска војска је у августу прегруписана. Ојачана је са 220 артиљеријских оруђа из резерве француске Источне војске, тако да је на главном правцу пробоја ангажовано укупно 580 оруђа. Ради што успешнијег дејства и усклађи-

Војвода Степа Степановић

Војвода Петар Бојовић

вања рада артиљерије и пешадије, по штабовима и артиљеријским јединицама распоређени су најспособнији српски и француски официри (штабу српске 2. армије придодати су помоћник начелника штаба и командант артиљерије француске Источне војске). Поред осталог материјала, на положаје су извучене велике количине артиљеријске муниције, тако да је пољска артиљерија била снабдевана за четири дана интензивне борбе, док је брдска и армијска артиљерија била снабдевана за шест дана. Ово је у фази пробоја фронта (која је трајала три дана, плус четири дана експлоатације пробоја фронта) омогућило дубоки продор српске војске у слободан оперативни простор и гоњење непријатеља без застоја. Поред једне извиђачке и једне ловачке ескадриле којима је располагала, српска 2. армија појачана је још са три француске ескадриле које су биле лоциране на аеродрому у Јенице Вардару. У току припремног периода авијација је обавила велики број извиђања и снимања непријатељских положаја, кориговала артиљеријску ватру, а повремено и бомбардовала непријатељске резерве и логоре да би их узнемирила.

Поседање положаја завршено је 8. и 9. септембра. Покрети на изложеним деловима фронта вршени су само ноћу, а радови су добро маскирани, што је свакодневно контролисано извиђањем из ваздуха. Међутим, како се тајност није могла у потпуности сачувати, с обзи-

Војвода Живојин Мишић, генерал Франше Д'Епере и краљ Александар I Карађорђевић

ром на веома широк фронт и обимне радове, предузете су мере да се честом артиљеријском ватром на битољском правцу и повременим локалним нападима у рејону Ћевђелије и Струме непријатељ заваара, бар у погледу места главног удара. Иако су Бугари већ половином августа открили савезничке припреме, нису били начисто где ће уследити главни напад.

Док се чекало коначно одобрење савезничког Ратног савета у Паризу за почетак офанзиве, српска Врховна команда је 4. септембра упутила командантима 1. и 2. армије директиву за пробој фронта. У сагласности са основном идејом генерала Д'Епера, овом директивом били су утврђени правци напада, зоне дејстава, начин садејства, као и остала упутства о раду српских дивизија при продору у дубину непријатељских положаја. Њоме је одређено да 2. српска армија, под командом војводе Степе Степановића, са три дивизије у првом и две у другом ешалону, изведе главни удар општим правцем Добро поље – Демир Капија – Неготино – Кавадарци и пресеке непријатељу комуникације у долини Вардара; 1. српска армија, под командом генерала Петра Бојовића, са две дивизије у првом и једном дивизијом у другом ешалону, ојачана Коњичком дивизијом, добила је помоћни задатак да садејствује на левом крилу 2. армије, одбаци непријатеља преко Црне реке, развије операције у правцу Прилепа, железничког чворишта Градско, ка Криволаку и Вардару, а затим у правцу Скопља. Своја дејства требало је да усагласи са акцијама француске

Источне војске. Овом директивом практично су биле завршене све припреме за офанзиву, само се још чекало коначно одобрење савезничког Ратног савета у Паризу и наредба генерала Д'Епера за њен почетак.

Дан који се дуго ишчекивао

У раним јутарњим часовима 14. септембра 1918. почела је снажна артиљеријска припрема дуж читаве линије Солунског фронта, од Јадранског мора до ушћа реке Струме и Орфанског залива. Проломила се до та-

АЛФРЕД КРАУС О СРБИМА

О српским војницима, имајући у виду и искуство претходних година, аустријски генерал Алфред Краус ће записати: „Овом приликом треба напоменути да смо упознали Србе као ваљане непријатеље. Ја сам их увек сматрао као војнички најјаче од свих наших непријатеља. Задовољни са малим, лукави, особито покретљиви, добро наоружани, вешти у коришћењу земљишта, врло добро вођени, они су нашим трупима задавали много више тешкоћа од свих осталих“.

Д'ЕПЕРЕ О СРБИМА

И ево, дошао је онај одлучујући, судбоносни час, у коме ће се изгнаници вратити у своју отаџбину. То је онај час у коме је командант савезничке војске на Солунском фронту генерал Франше Д'Епере, у време пробоја овако известио Париз: „Операције се морају успоравати, јер нема комуникација ради добацавања хране француским трупима које напредују. Једино српским трупима нису потребне комуникације – оне иду као олуја напред ...”

О српској војсци овај француски генерал је једном каснијом приликом записао: „То су сељаци, ско-

ро сви; то су Срби, тврди на муци, трезвени, скромни, несаломљиви; то су људи слободни, горди на своју расу и господари својих њива. Али дошао је рат. И, ето, како су се намах за слободу, ти сељаци, без напора, претворили у војнике најхрабрије, најистрајније, најбоље од свих. То су те сјајне трупе, створене од издржљивости и полета, због којих сам горд што сам их ја водио, раме уз раме, са војницима Француске, у победоносну слободу њихове отаџбине”.

да незабележена артиљеријска канонада. Са кота српске војске и њених савезника по непријатељским положајима грунуло је у истом трену више од 2.000 оруђа. Топовска рика и заглашујућа експлозија граната, у трајању од 24 часа, разарала је бугарске препреке, заклоне и склоништа, стварајући утисак „као да се планине љуљају”. Гранате из ужарених топовских цеви „искидале” су бугарске и немачке положаје, уништиле велики број ровова, прекинуле телефонске линије између команди и трупа у првој ватреној линији, разориле складишта оружја и муниције, сравниле са земљом осматрачнице и отвориле широке бреше за журиш савезничке пешадије и коњице...

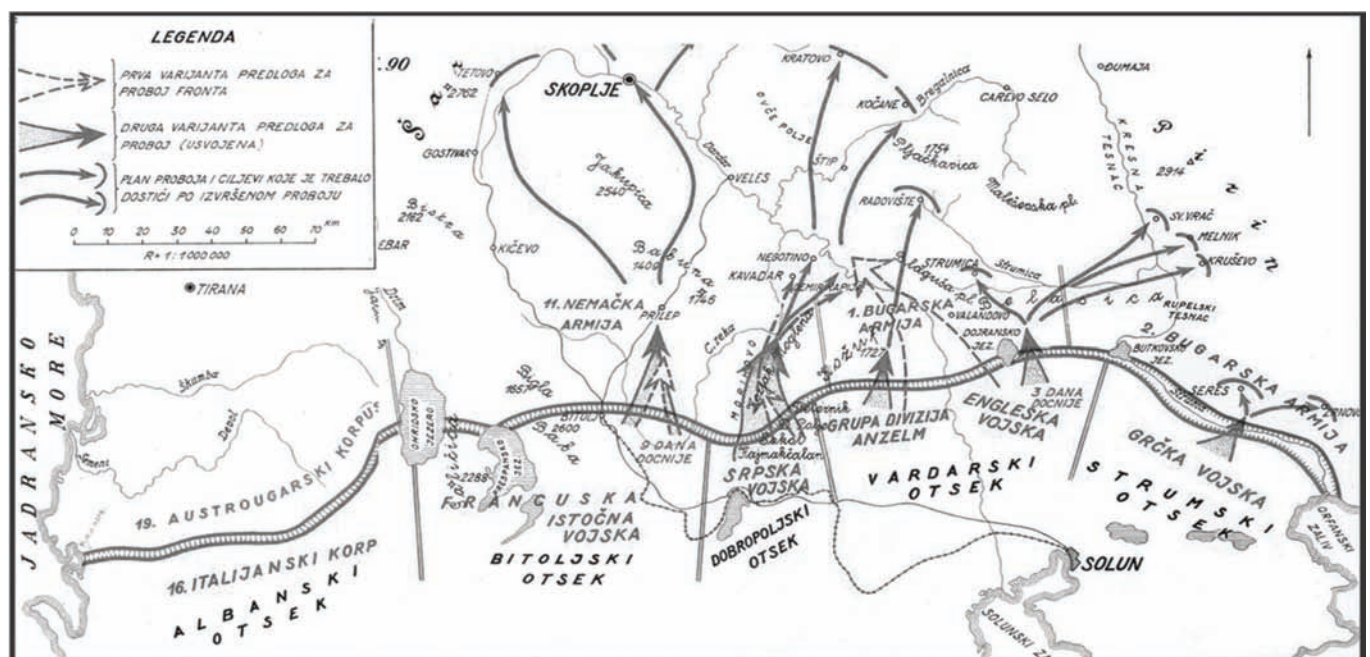
„Уочи тог дана”, записао је у свом ратном дневнику добровољац Александар Д. Ђурић, будући адвокат, писац и преводилац, „ мој Први југословенски пук подишао је под саме положаје, високо горе, где је на простору Доброг поља требало да буде извршен пробој фронта. Пошто смо целу ноћ прележали на голом камену у пуној приправности, на јутарњој свежини подрхтавали смо и од хладноће и од сазнања онога што још није наступило, а што тек треба да дође. Већ су били у питању само минути. Гледамо сви у часовнике. Још

мало... Само још мало... Е, сад је тачно осам часова, и одједном – гру-у-у-у! Пуче негде близу топ који је био одређен да објави почетак. Одмах за првим пуцњем следе други, трећи, четврти, па се онда небројени пуцњи из оруђа свих калибара сливају у јединствену тутњаву. Уз оштре фијуке прелећу изнад наших глава многобројне гранате, па видимо да чак и са велике удаљености, са врха Кајмакчалана, севају далекометни топови који туку нарочите циљеве у непријатељској позадини.

Убрзо, с бугарске стране почиње да клизи, ношен ваздушним струјама, таман облак од измешаног дима и прашине који постепено испуњава урвине и јаруге под нама, док нам најзад није потпуно закљонио поглед на Моглену. Страховито дејство наше артиљерије не престаје ни за тренутак. Али и бугарске батерије, које наша артиљерија није успевала да пронађе, почињу бесно да одговарају. Прште гранате и шрапнели, па се ми све више приблијамо и подвлачимо под окомите стене. Наша артиљерија из часа у час као да туче све јаче, а и ескадриле наших и француских авиона све брже прелећу тамо и овамо, отварајући ватру на непријатељске батерије и резерве.

И целог дана канонада нити престаде нити ослаби...”

Идеја и план пробоја фронта

За српску војску куцнуо је онај дуго жељени час у коме је најважнија била заповест – *Војници, напред у отаџбину!* А отаџбина, знао је сваки српски војник, то није комад земље убоге и голе, то су његове житородне њиве и зелене ливаде, то су виногради које су очеви и дедови његови засадили, а руке његове неговале. Отаџбина – то су његове луке и забрани, обале његових река, свежа јутра и благи заласци сунца, када се чује песма тежачка. На врлетним и леденим стазама, на којима је боравио три године, шибан ветровима и муњама, провлачећи се између заседа и потера, грејала га је једина нада – да ће се вратити на своје огњиште и својој породици.

У тој речи саткане су биле све жеље и све мисли, сва надања и стрепње, све радости и бриге... Отаџбина, то је његова жена мученица и деца његова, део његове душе и тела, крв његова, ране незацељене, то је мајка удовица, стара бака чуварица огњишта, сваке вечери сузама натопљеног, то су гробља његових прадедова, празници и славе његове, његове клетве и молитве, то је његов копоран и његов опанак.

И у самртном часу, разнесен бомбом и искидан бајонетом, бранећи родну груду и отимајући је од освајача, српски војник је знао да су отаџбина – његови вајати и шуме његове, то је муњом опаљен грм, то су његове трубе и комишања, кикот девојачки преко плотова, гнездо у крошњи дрвета пред кућом, то су његови крајпуташи, душа испуњена лепотом, његова нада и вера да правда побеђује и да ће свакој сили доћи крај.

Јуриш у зору

„Наступио је критичан тренутак”, пише у свом ратном дневнику добровољац Александар Д. Ђурић, из Првог пука Југословенске дивизије. „Решавала се судбина пробоја страховито утврђеног, добро опремљеног и брањеног фронта, решавало се питање да ли је данашњи дан – дан поласка у Србију. Туче наша артиљерија, не да ока отворити, али се тамо негде позади фронт-

Телефонска веза на положају

та чује уједначено штеповање митраљеза (...)

Тамо негде напред још увек клепеће митраљез. Граби сад све брже и одједном угледасмо поворку бугарских заробљеника. Из њихових очију као да се још чита ужас који су преживели. Гледајући нас застрашеним погледима, неки од њих машу рукама и вичу: ‘Нема више војна! Нема више војна!’ Они као да су се плашили српске освете за попаљене домове и побијене породице у Србији. Али их наши војници посматрају бољећивим погледима, ганути њиховим бедним изгледом.

Полазимо даље и ја радознано посматрам ширину која нам пуца пред очима. Око нас свуда хаос од покидане бодљикаве жице, поломљених стабала, изукрштаних и полузасутих непријатељских ровова, заклона, земунца и саобраћајница. Наша артиљерија је начинила пустош у непријатељским утврђеним положајима. А тамо далеко напред указује се широка, зелена долина, слична дну каквог усахлог језера. Па то је ваљда Добро поље, како се назива овај део фронта. То је Добро поље, а не ови страшни кланци на две хиљаде метара висине. По тој широкој зеленој ували виде се многобројни кратери од наших тешких граната. Одједном видим како из тих кратера истрчавају војници у плавим униформама. То су они Французи што онако весело кретоше напред. Стварају се стрељачки стројеви, али отуда заклопараше митраљези, стрељачки стројеви се покидаше и људи опет ишчезоше у оним кратерима.

ПРОБОЈ КРОЗ НЕПОЗНАТЕ ШУМЕ

„У мрачној ноћи”, прича добровољац Александар Ђурић, „црни се пред нама Козјак. Друга бугарска линија одбране. Испред нас се чаркају претходнице. Развијени у стрељачке стројеве, пробијамо се кроз непознате шуме, а црна планина као да расте пред нама. С времена на време изнад нас прсне шрапнел. Команде се преносе шапатом. Започиње борба која се све јаче разгоревала. Наши негде лево од нас полазе на јуриш. Лежемо и дижемо се. Одједном и код нас трубе засвираше јуриш и шумом се кроз борбену хуку разлеже оно страшно српско: ‘Ура-а-а...!’ Једном моме на-

реднику пала бугарска ручна бомба на груди, у шињел закопчан само на једно дугме, али је он хитро вратио у бугарски ров. Био је то међу добровољцима познати јунак Петар Ђурић, Сремац.

Падају бугарски положаји један за другим у наше руке. У даљем наступању почињемо да осећамо присуство и немачких трупа. Понегде се зароби и понека њихова патрола. Немци не показују задовољство што су пали у заробљеништво, нити покушавају да нам се улагују као што то чине Бугари...”

Заробљени бугарски војници чекају пребацивање у логоре у позадини фронта, док се иза њих види велики број британских санитарских возила

Убрзо из тих кратера почеше да излећу француске ракете. Златне звезде запловише ка ваздуху. Французи су тражили подршку наше артиљерије. Уто журно прође покрај нас један француски ордонанс, па нам у пролазу рече да Бугари лево од нас још држе своје положаје на Соколу, купастом вису који дели нашу Другу армију од Прве армије. Наша артиљерија снажно туче непријатељске положаје на Соколу, проламају се експлозије, тутњи земља, и као да у томе тренутку тај део фронта обузима некаква чудна нервоза.

Овамо, позади нас, почеше журно да извлаче артиљерију на нове положаје. Чују се вика и псовке. У помоћ прискачу пешаци, и батерије почеше да отварају брзу паљбу. Уто се преко оног зеленог поља заталасаше правилни стрељачки стројеви у жутих униформама. Мој командант батаљона објасни ми да то наш Други југословенски пук прихвата поколебана Французе. Гледамо, жуте униформе наших добровољаца хитро грабе, и одједном се кроз заглашну борбену хуку разлегосе гласови: 'Ура-а-а... Ура-а-а-а!' После кратког времена, указаше се отуда нове поворке бугарских заробљеника.

Сад и ми крећемо напред кроз страшну пустош, као да је бесна стихија протутњала туда, остављајући за собом ужас и смрт. Завирујемо у бугарске земунице, од којих су неке покривене троструким редовима тешких букових балвана, из којих као да још бије дах људи који су у њима живели, дрхтали, стрепели и надали се. Неки бугарски ровови пуни су лешева. Посматрам једно њихово митраљеско гнездо. Бугарски нишанџија још седи за митраљезом, баш као да је жив. Крај њега лежи повалана и његова послуга.

Уто нам стиже радосна вест да је и последњи положај који су Бугари држали, Сокол, пао. У сусрет нам до-

лазе нове поворке заробљеника, које спроводе наши добровољци из Другог југословенског пука. Они нам причају смејући се како им се предао бугарски официр ви-чући: 'Предавам се! Аз сем Југословен!'

Пробој фронта

У пробој 15. септембра, у 6 часова изјутра најпре је кренула пешадија српске 2. армије војводе Степе Степановића. У белешкама Ђорђа Беатовића, учесника тих догађаја, које се чувају у Архиву Удружења ратних добровољаца, стоји: „Тог 15. септембра 1918, у 5 часова и 30 минута, после ураганског бомбардовања од једног дана и једне ноћи, кренуле су у напад из прве линије на француско-српском сектору Солунског фронта: на левом крилу 122. пешадијска француска дивизија, у центру 17. колонијална француска дивизија (Сенегалци), позади ње Југословенска дивизија, а на десном крилу Шумадијска дивизија...” Шумадијска дивизија предузела је одлучан продор и у силовитом налету, снажно ломећи непријатељски отпор, до вечери освојила масив Ветерника, затим, Борову чуку и Кравицу, помажући тако француску 17. дивизију која је ту била заустављена, да и ова овлада првим непријатељским положајем. У току првог дана пробоја и 122. француска дивизија, потпомогнута 13. пуком Тимочке дивизије и деловима Југословенске дивизије, заузела је Добро поље, овладавши његовим северним гребеном (кота 1795), где је прешла у одбрану. Истога дана, касно увече, српске и француске јединице освојиле су и врхове Сокола. Тиме су бугарски главни положаји на правцу напада 2. српске армије били заузети. У наставку офанзиве

*Заставно одељење
XI пешадијског пука
„Карађорђе“, Шумадијске
дивизије, после
заузимања Ветерника,
16. септембар 1918.*

Бугарски митраљески положај високо у планинама

француска 122. дивизија повучена је из састава 2. српске армије и пребачена на лево крило 1. армије, у састав француских јединица.

Војвода Степа Степановић, командант 2. армије, кратко је описао успех својих јединица: „Задатак је извршен. Тактички фронт је пробијен и поред кризе код 17. француске дивизије и колебања код 122. француске дивизије. Највећи успех постигла је Шумадијска дивизија”.

Заузимање утврђених бугарских положаја на Ветернику, Кравици, Добром пољу и Соколу дело су српских и француских трупа, али је војвода Степа са разлогом одао посебно признање Шумадијској дивизији, којој је у наредби од 16. септембра, између осталог, упутио и ове речи: „Шумадијска дивизија је свој споредни задатак претворила у главни и тиме стекла славу каква се ређе налази у историји ратне вештине... Тиме је она дала нови доказ свету да ненадмашно јунаштво српске војске неугасиво пламти у срцима српских војника и као сунце загрева измучено срце наше отаџбине, носећи јој скору слободу”. И бугарски генерал Недев је забележио да су бугарски пукови пружали врло јак отпор, да су се борили „на бајонет”, али да ипак „нису могли зауставити Србе”. Након што је Шумадијска дивизија заузела први бугарски утврђени положај, Недев је коментарисао: „...браниоци сломљени и спречени ватром, нису могли да се супротставе нападачима, и Срби су на том сектору, претрпевши незнатне губитке, постали господари њихових положаја”.

Други дан офанзиве крунисан је новим великим успесима. Српска 2. армија, са Југословенском и Тимоч-

ком дивизијом у првом, а Шумадијском и 17. колонијалном дивизијом у другом ешалону (122. дивизија задржана је у Добром пољу у општој резерви), наставила је напредовање према Козјаку и Тополцу, ка другом положају бугарске одбране. Тимочка дивизија, улажући огромне напоре на јако испресецаном терену, са висинским разликама до 600 метара, избила је пред Тополац и развила се за одлучно надирање дуж Тополске греде. Наишавши на снажан отпор непријатеља, Југословенска дивизија, састављена од добровољаца, цео дан нападала је на Козјак, напредујући стопу по стопу. Бугарској војсци на Козјаку стигла су и немачка појачања, како би зауставили продор српских снага и спречили слом. Али, како је у Ратном дневнику српске Врховне команде забележено, „пред налетом југословенских и вардарских пукова разбијале су се све снаге непријатеља као таласи гоњени орканом на морској пучини”, па је Ју-

гословенска дивизија у једном силовитом нападу, око 18 часова увече, освојила најтврђе брањени положај на непријатељском фронту – планину Козјак, чиме је отворен пут за Тиквешку долину. После ових борби главни део фронта је пробијен. Почео је продор (ка Вардару) који је одлучио исход рата.

Истог дана (16. септембра) српска 1. армија је са Дринском, Дунавском и Моравском дивизијом прешла у напад и до предвече освојила непријатељске прве положаје и, изравнавши се са 2. армијом, наставила надирање у дубину непријатељске одбране. Само су на крајњем левом крилу, код села Градешнице и Старевине, где су Бугари пружили изузетно жилав отпор како би заштитили рокадну комуникацију Разимбеј – Виталиште – Козјак, војници 9. дунавског пука и Одред генерала Транијеа, који је штитио лево крило и бок српског распореда, нешто спорије напредовали. У међувремену, непријатељ је у борбу увео нова и свежа појачања и прегруписао снаге, али није могао да заустави напредовање српских трупа. Трећег дана офанзиве (17. септембра) Тимочка дивизија освојила је Тополац, Југословенска и Моравска дивизија Кучков камен, а Дринска и Дунавска, у тесном садејству са одредом генерала Транијеа, Пандели и Бешички вис, продревши све до Виталишта. Сви положаји бугарске одбране били су увече у рукама 2. армије, чиме је остварен пробој фронта ширине од око 30 километара, а њене јединице наставиле су незадрживо напредовање према Вардару.

О тим борбама, које су својом жестином и брзим успехом изненадиле свет, британски премијер Лојд Џорџ записао је у својим мемоарима да су се Бугари

храбро бранили, али нису могли да се одупру Србима, које је „предводио један од најспособнијих генерала овога рата“ (војвода Живојин Мишић – прим. аутор), а које је прожимала „жудња да се дигну и баце на непријатеља и да најзад прокрче себи пут натраг у своју земљу (...) Налет Срба на непријатеља, који је био укопан у стену изнад њих, представља један од најсјајнијих подвига у овом рату“.

Опште гоњење Бугара и Немаца на српском делу фронту почело је 17. септембра. У наставку офанзиве српска Врховна команда увела је у борбу и Коњичку дивизију која је потчињена 2. армији са задатком да, заједно са пешадијом, гони непријатеља ка Вардару. У наредна четири дана српске армије су се као бујица сручиле са високих планина ка Црној реци и долини Вардара, не допустивши непријатељу да застане и предахне. Друга армија је већ 21. септембра избила на Вардар широким фронтом од Демир Капије до Неготина, и на Црну реку, од њеног ушћа до Возараца и загосподарила главним комуникацијама непријатеља. Следећег дана, после вишедневних тешких борби, 1. армија заузела је Дренску планину и избила на комуникацију Прилеп – Градско.

Србија на Добром пољу

Ратни извештач са бојишта, капетан ратне пловидбе, касније познати књижевник и публициста Младен Ђуричић овако је доживео битку на Добром пољу: „Лезиво зјапе два проширена камена шанца, налик на два тек подерана речна корита, кроз која су – не планинске, плахе – већ црвене, вулканске реке које су, надирући, топиле и гвожђе и камен... И ничега више, сем црног гвозденог града којим је тако свирепо насејан овај преврнути простор. Ватра је спржила све што је захватила, а прашне остатке експлозив је подигао у ваздух. Овде је ваздух људска гробница, а не земља и камен...“

Врх једне циновске стене служио је Бугарима као осматрачница, а њене пробушене прси као најсигурније митраљеско гнездо. Усред стене, превијен пре-

Српски војници дају хлеб заробљеним бугарским војницима

ко свога митраљеза, спава један немачки подофицир. Ни шрапнел, ни куршум нису могли да продру до њега. Тресак страховитих експлозија успавао га је у срцу камена.

Около стене су читаве провалије од експлозија, а на предњој, каменој ивици, чучи неупаљена, чудовишна и трорепна француска бомба од деведесет седам килограма.

Када је наш артиљеријски ураган прешао преко ове стене, васкрсла је Србија, овде на Добром пољу. А у часу њеног васкрсења прскали су од земљотреса стари гробови и избацивали мртве напоље.

Десном јаругом остало је више трагова од ове ужасне битке. У последњем тренутку, преко те јаруге извршен је јуриш. Још понеко изрешетано и одерано стабло жалосно штрчи у висину, или као прегорео трупац лежи на преривеној земљи. А шуму, младу лепу шуму, која је допирала дотле, и коју смо ми три године гледали, за једну ноћ је огањ спржио до последње жиле у камену.

На почетку јаруге лежи шест француских војника и међу њима један српски. И ту су потврдили братство. Позади њих је рупа од експлозије невиђених размера. На седам корака од ње, у једном циновском бусену усправно стоји - шест младих, високих стабала, истргнутих из земље са кореном и жилама.

У самом потоку, за једним каменом, лежи део човека – само трбух и ноге у плавим чакширама. Другог дела са главом и грудима нема. Цео леш једног другог борца стоји усправно – с ногама закованим за одерано стабло дебеле букве. Разапет мртав! Притисак ваздуха је овде извршио улогу целата. Један младић, црних очију, пао је на бок али још обема рукама држи своју брзометку.

Што дубље у јаругу, све више поцепаног и разбацаног одела и спреме. И мртвих све више. То су наши савезници из Француске и Африке: 122. и 17. колонијална дивизија (углавном Сенегалци) које су уз потпору наших снага са крила извршиле први продор. Кад су пошли на јуриш захватио их је непријатељски шрапнел или митраљески снап. Сви су окренути северу, Србији. Мир душама њиховим.

Ено једног дечака с ранцем на леђима, као да је заспао на једном догорелом пању. Тако је свеж и леп, а још јуче у зору морао је овде заспати. Пробудиће се ко зна када, и ко зна у ком крају његове лепе Француске – у успомени.

Још ниже, ред Сенегалаца, са поцепаним прсима и шлемовима. Испред њих једна рука у рукаву плавог шињела. У страни, комад кичме, са ребрима, улепљен смешом блата и здробљених костију. Испод једне широке класе вири гранчица, са свежим лишћем, попрскана крвљу и мозгом. И опет ранци, шлемови и поломљено оружје.

А тамо горе, иза бугарских линија, на стотине метара, нема ничега. Широка ватрени појас, који је кренуо с наших положаја, захватио је и спржио све до мо-

чваре. А иза ње су сви пролази засејани лешевима. То је бугарска резерва, изгинула од граната. Те лешине изазивају ужас. Има их полупечених, а има сасвим сагорелих. Већином су згрчене, раздрљених груди, са ужасом, слећеним на лицу. И оне су махом окренуте Србији. У бекству.

Пре двадесет часова овде је ударио гром наше освете. Пре двадесет часова овде је, испред наших бајонета, кренуо ужасан и невиђен пожар у правцу Србије. И сад је ова планина обучена у огањ, који све више расте, кога гоне бесови ветра и наше освете. Да би ужас био већи, сваког часа урликне понеки тајни бугарски магацин и одлети до неба, и тамо се распрскава, приређујући највеличанственији ватромет у част нашег повратка..."

Прса у прса на Ветернику

Југословенска дивизија прошла је првог дана удара, у току поподнева, кроз распоред француских трупа прве линије и, наступајући силовито, избила већ ујутро 16. септембра пред Козјак, а Дринска дивизија пред Градешничку реку. Другог дана продора Југословенска дивизија овладао је Козјаком, а делови Моравске дивизије Кучковим каменом.

Међу најжешће битке, вођене у прва два дана продора, спада и она за Ветерник. Како је у то време млади француски официр за везу Огист Албер доживео освајање овог планинског масива, налазимо у његовим белешкама: „У оном дуго очекиваном јуришу, у пробоју Солунског фронта, нагледао сам се чудесних приказа. Гледао сам како српски војник клечи на својој земљи и љу-

би је. Очи му испуњене сузама и ја чујем његов глас и разумем његов језик: 'Земљо, моја...' Ускачући у ров, гледао сам како истовремено српски и немачки војник један другог пробадају бајонетом и падају! Мало подаље српски војници заробили су групу бугарских – једни хоће да их побију, други не дају. Успротивио се један високи браќалија. Виче: 'Заробљенике не треба убијати, водите их у команду!' Бугарима клецају колена, престрашени су, изгубили су свако достојанство...

Оно што сам видео на Ветернику, међутим, памтићу до краја живота. Чујем како клокоћу непријатељски митраљеци и покушавам да их избројим: осам их је. Измешали су се француски и српски војници. Растурене десетине пентрају се по камењару. Људи подеране одеће, готово у дроњцима, искрвављени, освајају метар по метар. Наједном, све замуче, ни пушка да опали, чују су се само јауци, стењање, позиви у помоћ, крици. То се води борба прса у прса, оружје више не помаже. Судбину овог дела фронта решавају нож и срце јуначко. Мој митраљез ћути, не могу да гађам, побићу српске војнике који су се измешали са бугарским и носе се, носе... Одозго, са врхова, стропоштавају се доле, ухваћени укоштац, кољу се зубима...

Крај мојих ногу нађоше се двојица. Ухватили се укоштац горе, на врху, побацали оружје и сурвавајући се доле, низ масив планине, кидишу један на другог. Гледам ужас: час је Бугарин одозго, хоће да удави српског војника, час је Србин горе, покушавајући исто – да задави Бугарина. А обојица, снажни, јаки, шкргућу зубима, не малаксавају. Збуњен сам, хтео би да окончавам овај двобој, али немам снаге и просто не знам шта да учиним. Сад је, наједном, српски војник јачи, удара Бугариновом главом о камено тле и виче: 'Ово је моја земља, ово је моја земља, упамти...' Најзад, малаксао, Бугарин не може више ништа да упамти, чује се његов ропец и ту, испод Ветерника, заврши се његово војевање...

А српски војник, стресе прашину са одеће и викну ми: 'Хајде, Француз, напред!' Тада, не осврћући се, похита поново горе, ка врху, да се рве са непријатељем и да од њега отима своју отаџбину. Не знам му име, али лик памтим. Кад је Ветерник освојен и кад се на њему завијорила српска застава, мени се чинило да онај војник који се рвао са Бугарином, разбијајући му главу о крваво, каменито тле – да ту заставу баш он носи..."

Живојин Лазић, митраљезац у Дринској дивизији, родом из села Санковића код Мионице, до последњег дана свог живота сећао се пробоја: „Лежим у рову испод Сокоца и гледам у небо: авијатичари извиђају бугарске и немачке ровове. Француска артиљерија грми

преко планине и тамо, с друге стране положаја, преорава земљу и руши непријатељске осматрачнице и утврђења. Сви знамо тајну: напад ће бити у зору. Уочи напада, командир, капетан прве класе Ђорђе Ђорђевић, Нишлија, одржа кратак говор: 'Јунаци, сутра ћемо у име Бога кренути из ове јаруге и избити на Соколац. С његовог врха види се наша отаџбина...'

Вечера је стигла око поноћи, али нико и не помишља на јело. Мислимо на Соколац, на јуриш који предстоји у зору. Знамо: Бугари нас чекају на чукама – осуће брзу митраљеску ватру и затрпати бомбама. До мене је мој комшија Ђура Дрезгић: с њим су старешине биле на муци – није волео да копа заклон, а био је висок и погодна мета бугарским стрелцима. Кажем му: 'Е, мој Ђуро, дође време да више не копамо заклоне и ровове'. Он се смешка и заклиње да ће први избити на Соколац и да ће тако бити и први војник који ће с његовог врха видети отаџбину...

Магла је целу ноћ притискивала планину. Пред зору се дизала и отварала видике. Свану. И све се претвори у око, у бомбу, митраљез, карабин, бајонет. И сви обузети једном мишљу: Соколац! Полетесмо као на крилима: ватра, гласови, ломљава, јауци. Рањени су Иван Нинковић и Илија Протић. Вичу: 'Поздравите родну грудуну...'. Нико не заостаје, гази напред, сече, ломи. Наша артиљерија и авијација туку

целог дана. Тек предвече ускочисмо у прве ровове. Бугари нас дочекаше на бајонет, али не сви – неки ударише у бежанију, други се одмах предадоше. Брзо сломисмо њихов отпор и избисмо на Соколац. Мића Мићовић, из Жевице, грлат човек, стави два прста у уста па звизну, а затим викну: 'Тамо је отаџбина!' Идемо незадрживо, све даље. Стуштисмо се према селима Витојево и Фочиште. Бугари беже, остављају магацине пуне намирница и муниције. Велико ми је срце и много ми је леп тај септембар..."

Одлучујући продор

За три дана (од 15. до 17. септембра) Срби су освојили непријатељска утврђења на Ветернику, Добром пољу, Соколу и Козјаку, тактички пробиле фронт у дубини од 15 километара и ширини од 30 километара и продрли у слободан оперативни простор, гонећи непријатеља ка Вардару. Пробијајући на свом одсеку положаје ојачане бугарске 2. дивизије и одбацујући је преко Црне реке, српска 1. армија имала је задатак да у садејству са јединицама француске Источне војске одбаци непријатеља ка Прилепу и на тај начин осигура бок и позиције српске 2. армије која је грабила ка Вардару.

У току наредна четири дана српске јединице извршиле су оперативно-стратешки пробој непријатељског фронта, а тиме је била завршена и Добропољска битка, како се у литератури још назива пробој Солунског фронта и експлоатација пробоја, до избијања српске војске на Вардар. Српска 2. армија (Шумадијска, Тимочка и Југословенска дивизија), ојачана Коњичком дивизијом, избила је на десну обалу Вардара 21. септембра, а 1. армија (Дринска, Моравска и Дунавска дивизија) прешла је Црну реку и избила на Дренску планину. „Сломили смо сваки отпор непријатеља, а онда кренули у јуриш који ниједна сила није могла да заустави. Вукла нас је неизмерна жеља да што пре стигнемо у родни крај”, сећао се Иван Филиповић, редов Дринске дивизије из Уба. Та огромна жеља водила је војнике из победе у победу тако да је, по речима генерала Д'Епера, „српску пешадију и француска комора на коњима једва стизала”. На другој страни, и непријатељско командовање било је изненађено брзином српског продора, а његове разбацане резерве само су делимично и са закашњењем биле ангажоване.

О продору српске војске ка вардарској долини, већ поменути добровољац Александар Д. Ђурић забележио је у свом дневнику: „Јуримо из борбе у борбу, без одмора и предаха. Шестог дана наше офанзиве спуштао се мрак кад смо на наше велико чуђење с једног положаја могли видети како се води борба у нашој позадини, негде позади положаја на Кожуху, где су борбу водили Енглези и Грци. Командант батаљона ми

Коњичка дивизија на висоравни у Воштарану, 1918. године

у поверењу објасни да се још држи непријатељ на фронту код Битоља, на нашем левом крилу, и код Ђевђелије, на десном крилу. Ми смо се у нашем напредовању сувише истакли, па се још не зна да ли ћемо даље наступати, или ћемо морати да застанемо и сачекамо да наши савезници дођу у нашу висину. Међутим, наше наступање је енергично настављено, и ми се све више у виду клина увлачимо међу непријатељске трупе које су се повлачиле пред нама.

Толико смо уморни да се једва држимо на ногама. И непрестано нас мучи глад, јер храна никако да нас стигне. Крајеви кроз које наступамо сиромашни су и слабо насељени. Неке наше јединице већ су избиле у висину Кавадара. У брзом наступању, заузели смо у плахом налету село Резаву, нагнавши у бекство бугарску коњицу, па одмах скрећемо према Црној реци да код села Возарца поседнемо мост и поставимо мостобран. Тај мостобран смо још сутрадан напустили, па одмах кренули према Вардару.

На обали Вардара прикупљен је цео наш Први југословенски пук. Пошто моста на реци није било, а у то доба године Вардар није био много дубок, наређено је да се река прегази. Војници се хватају за руке и коњима за репове, вода заноси, песак измиче испод ногу, али чело пука убрзо, попут главе какве огромне змије, избија на другу обалу. Одмах по преласку реке хватамо се брда са потпуно спарушеном травом. Док смо тога дана били до гуше у води, сад смо одједном зашли у потпуно безводан крај. Дванаестог дана наступања држао сам на планини Сери положај на коме сам затекао наше старе, у траву зарасле ровове, где смо с Бугарима водили борбе 1913. године..."

Оперативно-стратегијским пробојем немачко-бугарског фронта 21. септембра 1918. створена је бреша широка 50, а дубока 40 километара, која је раздвојила немачку 11. армију (у чијем саставу су биле углавном бугарске трупе, са око 100.000 људи) на западном крилу Солунског фронта и бугарску 1. армију у долини Вардара. Са настављањем српске офанзиве у правцу Овчег поља и преласком савезничких снага у општи напад, претила је опасност непријатељским армијама да им буду потпуно пресечени одступни правци ка се-

веру. То ће се управо и догодити крајем септембра јер немачки генерал Шолц, командант бугарско-немачких снага на вардарском војишту, попуштајући пред бугарским амбицијама да по сваку цену задрже читаву Македонију под својом контролом, није благовремено повукао трупе ка северу и скратио линију одбране, како би на већој дубини покушао да пружи одлучан отпор и спречи продор армија Антанте у Бугарску.

Упркос тим сјајним резултатима, српска војска се 21. септембра ипак нашла у незавидној ситуацији. Британско-грчке трупе у дводневној бици код Дојрана, 18. и 19. септембра, у покушају да пробију фронт претрпеле су тежак неуспех, изгубивши око 7.000 људи. Остале савезничке снаге дуж целог фронта нису ни предузимале напад, тако да су се још увек налазиле на својим полазним положајима, изузев неколико мањих одреда који су пратили и обезбеђивали крила српских армија. Бокови српских армија, дубоко уклињени у непријатељски распоред, били су изложени великој опасности од бочног удара из правца Битоља и Демир Капије. Осим тога, удаљавањем од почетних база и услед слабих комуникација и планинског земљишта, настале су тешкоће и у њиховом снабдевању. Српска Врховна команда је енергично захтевала акцију савезника, али је од генерала Д'Епера уследило само обавештење о одлагању савезничке акције и молба да српске трупе наставе надирање, наглашавајући да се судбина савезничке офанзиве налази у рукама српске војске.

Истог дана када је српска војска избиле на Вардар, 21. септембра председник француске владе и министар војске Жорж Клемансо депешом је наредио генералу Д'Еперу да ограничи офанзиву, како би француска и британска влада повукле део трупа из Македоније ради ојачавања Западног фронта. Како ситуација на Западном фронту у то време није била забрињавајућа, претпоставља се да је Клемансо то учинио из обзира према Британцима, којима је обећао да ће операције у Македонији имати ограничени циљ.

Српска Врховна команда је, с друге стране, била свесна да свако оклевање у таквим околностима води у пораз. Зато је, користећи Д'Еперово колебање по питању Клемансоове депеше, не чекајући да се трупе снабдеју храном и муницијом, тог истог, 21. септем-

бра, наредила да 1. армија освоји Бабуну, а 2. армија Серту и Градишку планину, пређе на леву обалу Вардара и даље напредује према Штипу, Радовишту, Брегалници, Кочанима, Велесу, Куманову и бугарској граници. Војвода Мишић је рачунао да су бугарска 2. и 3. дивизија до те мере разбијене и деморалисане да нису у стању да пруже озбиљнији отпор и да су Бугари у дотадашњим борбама са Србима већ утрошили половину својих резерви, а да је други део резерви вероватно употребљен у противнападу на Енглезе и Грке код Дојрана 18. и 19. септембра.

У исто време Врховна команда упутила је оштар демарш команданту савезничких снага, у коме се наглашавало да ће „француска Источна војска, због спорог напредовања, поновити грешку коју је Сарај учинио 1916. године приликом напада на Битољ” и тако „дозволити да се непријатељ среди и евентуално поврати на своје старе положаје”. У депеши је инсистирало да француске трупе из рејона Битоља бар мало помогну српску 1. армију која се бори под врло тешким условима, нападајући непријатеља с фронта.

Такво понашање српске Врховне команде – да као потчињена команда преузима одлучну иницијативу и истовремено упућује прекоре претпостављеној команди – пример је готово без преседана у историји ратовања. Али, начелник штаба српске Врховне команде војвода Живојин Мишић био је свестан величине тренутка, па је командантима армија Петру Бојовићу и Степи Степановићу поручио: „...од успеха тог маневра зависио је исход рата”.

И заиста, чим су српске трупе избиле на Серту и Бабуну и усмериле надирање према Велесу, Штипу и Радовишту, бугарска влада је већ 24. септембра схватила да је рат изгубљен и одлучила да упути парламентарне у Солун на преговоре о примирју. Сутрадан, када је у Софији примљена вест да је српска Коњичка дивизија ушла у Штип, одлука је неопозиво потврђена. Када се два дана касније у Берлину сазнало за поступак бугарске владе, немачки цар Виљем II је, да би охрабрио свог поколебаног савезника, краљу Фердинанду послао телеграм у коме му је обећавао да ће упутити појачања са задатком да преокрену ситуацију у Македонији. „Ми долазимо”, писало је у телеграму, „са свим расположивим трупама да пружимо помоћ и спасење”. Међутим, за то је већ било касно – српске армије није више било могуће зауставити. У знак признања за успехе у пробоју Солунског фронта и маневар преко Дренске планине и Бабуне, командант 1. армије генерал Петар Бојовић унапређен је у чин војводе.

Пред вратима Софије

Савезници су најзад и сами прешли у општи напад, а непријатељ је истовремено отпочео повлачење на читавом фронту кроз Македонију, од Дојрана до Охрида. У тој фази офанзиве британска авијација одиграла је значајну улогу. Тукући бугарску 1. армију у повлачењу, она

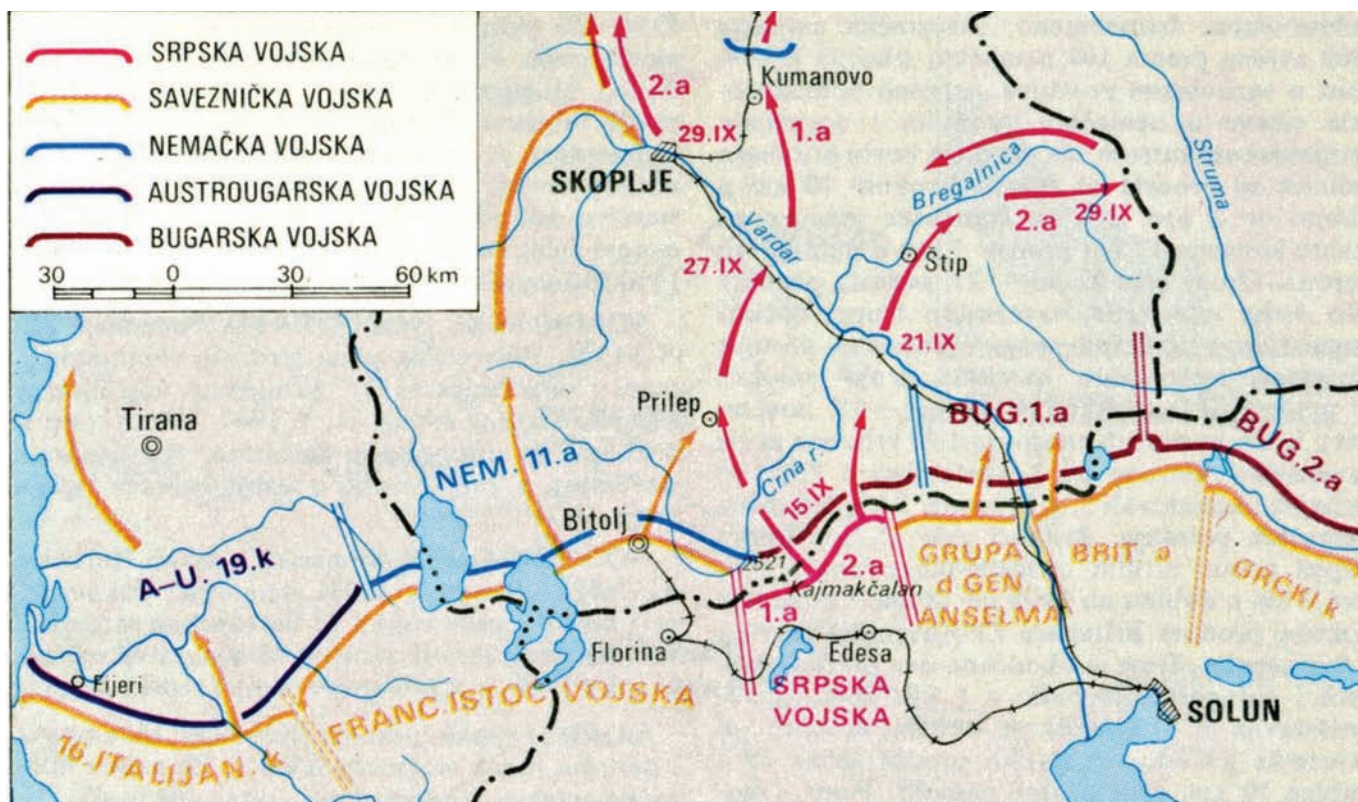
СТРАХ ОД СРПСКЕ ОСВЕТЕ

У преговорима о примирју са савезницима бугарска влада је на све пристала – само да спречи српске трупе да пређу њену границу, страхујући од освете за злочине које је бугарска војска починила у Србији за време трогодишње окупације. Када је саопштено да је бугарска влада 29. септембра потписала примирје у Солуну, војвода Степа Степановић је у наредби својим трупама ту вест пропратио овим речима: „Друга српска армија је снагом грома разбила бугарску армију и брзином муње напредовала и закуцала на врата Софије. Бугарска се бацила на колена и предала савезничким армијама. Њена судбина, и овога пута, одлучена је на Брегалници...”

Бугарска је капитулирала 30. септембра. Први стуб Централних сила на Балкану био је оборен, ратни сукоб са Бугарском окончан, а изгледи за успешан наставак операција против Централних сила били су знатно побољшани. Након што је наређен прекид операција, четири бугарске дивизије из састава немачке 11. армије које су се затекле западно од скопског меридијана разоружане су и задржане у заробљеништву, док је њихово друго две бугарске дивизије, које је

српска 1. армија заробила код Куманова, после разоружавања, враћено у Бугарску. На исти начин поступљено је са њиховом бугарских јединица које су заробиле српска 2. армија и британско-грчке снаге. Врховни командант бугарске војске краљ Фердинанд абдицирао је и 4. октобра напустио Бугарску. Брзи слом Бугарске условио је месец дана касније и капитулацију Турске, што ће немачке и аустроугарске трупе на Балкану довести у критичан положај.

Тако је бугарска армија од 600.000 људи избачена из рата. Врата за надирање према аустроугарској позадини и турској престоници била су широм отворена, а јужни бок Централних сила дефинитивно је разбијен. Описујући сликовито оперативно-стратегијску ситуацију на Балкану, насталу капитулацијом Бугарске, генерал Д’Епере рекао је да су се већ тада на хоризонту видели звоници Будимпеште, док је француска врховна команда 1. октобра поручила свом Парламенту да су „...последнице ових догађаја изгледа одлучујуће у погледу исхода и трајања рата”.

Пробoj Солунског фронта, 15. септембра 1918. године

је сломила њен борбени морал, мада је само неколико дана пре тога та иста армија зауставила британско-грчки напад у бици код Дојрана. Група деснокрилних дивизија француске Источне војске отпочела је 22. септембра са наступањем према Крушеву и Броду, вршећи снажан притисак на немачку 302. дивизију која је штитила повлачење 11. армије у правцу Тетова и Скопља.

Услед драматичног развоја догађаја у Македонији, аустроугарска врховна команда наређује да се њене трупе у Албанији, мада их Италијани нису узнемиравали, повлаче на север упоредо са повлачењем немачке 11. армије. Док су бугарски парламентарни вођи водили преговоре у савезничкој Главној команди у Солуну, савезничке армије су се, гонећи разбијене непријатељске трупе, брзо примицале бугарској граници. Српска 2. армија у свом победоносном маршу 29. септембра избила је на бугарску границу код Царевог Села, спремна да крене ако треба и на Софију, а 1. армија код Страцина пресекала је немачкој 11. армији, која се преко Тетова повлачила ка Скопљу, последњу везу са Бугарском. Француска Коњичка бригада, после одважног продора преко планинског превоја, ушла је у Скопље 29. септембра и разбила бугарске јединице одређене за одбрану града. У долини Вардара енглеско-грчке јединице наишле су на снажан отпор Бугара и тек 29. септембра, у време када је српска војска избила на бугарску границу и код Куманова, успеле да овладају Беласицом, да би главним колонама, и уз бугарску границу, напредовале даље према Берову и Петричу.

У исто време бугарски парламентарни прихватају све услове савезничке команде у Солуну: неодложно у

брзу евакуацију свих територија које је Бугарска запосела у Србији и Грчкој; демобилизацију целокупне бугарске војске; враћање свих савезничких заробљеника; стављање под савезничку контролу слагалишта оружја, муниције, коња и друге опреме демобилисаних јединица; запоседање важнијих стратегијских праваца од стране француских, енглеских и италијанских трупа на бугарској територији, предају и заробљавање свих бугарских трупа које се налазе западно од упоредника на коме лежи Скопље.

Хуманост на фронту

О односу српских војника према заробљеним бугарским војницима и официрима, којих је након само неколико дана од пробоја Солунског фронта било већ 90.000, говори и Михаило Жунић, Чачанин, који се у Великој рату прославио – после сваке битке добио је по један орден, а стекао је и чин наредника: „Трећег дана пробоја, гонећи непријатеља, мало смо предахнули – смениле су нас друге јединице. Наложили смо ватру, посадали око ње и причали о ономе шта нас чека у нашим кућама које нисмо видели три године: да ли су наши укућани живи, или су давно побијени или одведени у логор, а од куће остало само згариште... С нама су и старешине: командант пука, команданти батаљона, командири чета. За који дан, говоримо, протераћемо непријатеља са свог огњишта, а после, зна се, сваки ће отићи својој кући.

Причамо ми тако, кад, наједном, поред ватре се појави војник из мог вода Радован Лукић. Рапортира: заробио је бугарског потпуковника! Рече то таквим гласом као да је заробио коњовоца. Скочисмо. Заиста: потпуковник бугарске војске! Дрхти од неког страха. Ваљда је у том тренутку мислио на злочине које су починили његови војници. Стоје, тако, један насупрот другом два човека истог чина – један смртно уплашен, други ведро чела, одлучан. Унаоколо, поред ватре и корак-два од два потпуковника стојимо ми, сведоци необичног догађаја. Све чешће чује се шапат: 'Треба му судити, скинути главу! Треба се сетити покоља у Топлици, Јабланици, Врању, Прокупљу, Нишу...' Бугарски потпуковник добро разуме те речи. Зато му колена клецају, а лице добија онај самртнички изглед.

Али, наш командант каже: 'Не брините господине потпуковниче, ви сте од овог момента под мојом заштитом'. Затим га понуди вечером и цигаретама. Како је само јео! Као да данима није ништа окусио. Сео је поред нас, уз ватру. Чак се и распричао, правдајући се како они нису криви за рат и покољ, већ су бугарски народ у рат гурнули германски елементи...

Те вечери запамтио сам још један необичан догађај. Испричао га је командант, потпуковник Живадин Стојановић. Негде испод Сокоца, причао је потпуковник, један наш војник заробио је бугарског наредника. Војник је био коњаник – извиђао је положај. У једном моменту, коња је везао за стабло, а он се, лагано и опрезно, провлачио кроз шибље. По маховини је закључио да је ту негде, у близини, извор и на том извору приметио је бугарског наредника: умивао се, расхлађи-

вао изворском водом, повремено је натапао марамицу и стављао на чело и груди. Војник се нашао на муци: шта да учини? Да га убије? Разнесе бомбом? Да се повуче и остави га на том извору? Сме ли то да учини? Ако је наредник извиђач, ако је сазнао тачан распоред српских јединица и њихова митраљеска гнезда, па о томе обавести своје претпостављене? Не сме га пустити, али неће га ни убити. Заробиће га! Једно 'пст' и – бугарски наредник је дигао руке увис... Наш војник је узјахао свог коња, а заробљеног бугарског наредника пустио испред себе. Но, тек што су прешли коју стотину метара, наредник је пао. Једва се подигао на колена, склопио руке на милост и завапио: 'Убиј ме, братко, молим те! Убиј, не могу даље. Болестан сам. Изгорећу од неке ватре. Малаксао сам. Не могу на ноге. Прежали један метак...'

Грдне ли невоље за нашег војника: шта да учини? Како да убије заробљеника?! Не би то себи никад могао да опрости. Једино решење било је у томе да сјаше и на коња испење заробљеника. Тако је и учинио. С тешком муком подигао је наредника у седло. Тако је наредник јахао, а наш војник ишао пешице... Сваки час се освртао и гледао да наредник не падне с коња. Још га је и придржавао. А пут до команде, где је требало да преда заробљеника, отегао се, нигде му краја нема.

Наједном, пред командом, војник је приметио војводу Степу Степановића. И тог тренутка настала је војникова драма: шта ће рећи славни војвода? Како се усудио да бугарском крвнику понуди свога коња?

Српска војска на Солунском фронту

Није ли тиме прекршио војно правило? Војник је стрепео, припремајући се да од војводе тражи опроштај. Војвода је посматрао необичан приказ, није знао шта је претходило овом догађају. И док се бугарски војник клатио на коњу, војник је рапортирао: 'Опростите, господине војводо, заробио сам га на извору... Молио ме да га убијем, јер је болестан, али како да убијем заробљеника! Није могао да иде, па сам му дао свога коња. Ето, господине војводо, тако је било, а ви сада пресудите ако сам крив...' Сви ми, који смо те вечери, треће од пробоја Солунског фронта, слушали ову заиста необичну причу о нашем војнику и заробљеном бугарском нареднику, желели смо да

одмах чујемо шта је на све то рекао војвода Степа. Нестрпљиво смо очекивали расплет.

'И како пресуди војвода', упитасмо потпуковника Стојановића. 'Шта рече војнику?' 'Војнику не рече ништа, само га загрли, а официрима рече: 'Народ који има овакве војнике никад не може да пропадне'. Тако те ноћи заврши необичну причу наш потпуковник, а онај бугарски само се смешка и као да се диви племениности српског народа и његове војске. А ми у себи помишљамо колико је само он спалио српских кућа и колико је нејачи побио! А сада, ево, ужива заштиту наше команде... И смешка се. Као да смо ми његови заробљеници..."

Тако закључи причу Михаило Жунић који је на грудима, поред других одликовања, носио четири златне медаље Милоша Обилића.

Немачка диже руке од Балкана

Обавештен да су Бугари у Солуну потписали примирје, немачки цар Виљем II упутио је телеграм краљу Фердинанду пун жучи: „62.000 Срба одлучило је исход рата. Срамота!“ Вести о пробоју Солунског фронта и бугарској катастрофи светска штампа пропратила је као догађаје од прворазредног значаја. Пишући о пробоју фронта „Hamburger Nachrichten“ констатовао је да

је „ситуација узела претеће изгледе“. Лондонски „Тајмс“ писао је да су „Срби, ојачани јаким контингентом Југословена, потпуно изменили ситуацију на Балкану...“, а „Дејли мејл“ је забележио да је „победа на Балкану достојан такмац осталим савезничким успесима. Србија, за коју је Кајзер рекао да више не постоји, показала је да је још жива и то још како жива“. „Дејли експрес“, пишући о успесима српске војске, истицао је да „резултат тих победа, који нарочито претеже, јесте тај да Срби победоносно улазе у своју земљу, што ће још једном учинити да Аустрија задрхти од ове војске“.

Капитулацијом Бугарске завршене су операције у Македонији. Немачка Врховна команда је већ 26. септембра закључила да догађаји у Македонији имају дале-

косежне последице по цео рат, па је истога дана одлучила да евакуише своје трупе које су остале на руској (совјетској) територији после споразума Брест Литовску и пребаци их на Балкан. У њеној инструкцији за евакуацију руских територија изричито се наглашавало: „Цео Исток ће нам бити од мале користи ако изгубимо господарење Црним морем и Дунавом“. Вест од 29. септембра о закључењу солунског примирја морално је дотукла немачку Врховну команду и она је истога дана затражила од владе да се обрати непријатељским силама за примирје.

Пораз Бугарске, према немачкој званичној верзији историје Првог светског рата „Der Weltkrieg“, имао је одлучујуће последице за његов даљи ток: „Без ефикасне помоћи Бугарске (у јесен 1915), Централне силе не би могле да реше тежак задатак на

Балкану. Њено отпадање (у јесен 1918. године) створило је празнину на фронту, која се више није могла затворити. Копнени пут за Турску био је прекинут. Аустро-Угарска на балканском фронту била је потпуно угрожена, а снабдевање централних царевина житом и нафтом изложено опасности“. После тога Немачка није имала другог излаза него да понуди мир својим непријатељима.

На вест која је 3. октобра стигла у Берлин да је Фердинанд абдицирао, а бугарски Парламент ратификовао стање на солунском фронту, генерал Хинденбург обавестио је начелника аустроугарске Врховне команде генерала Арца да је Немачка дигла руке од Балкана и да главну команду на балканском ратишту препушта Аустроугарској. Тада је за команданта снага на балканском ратишту уместо генерала Шолца постављен фелдмаршал Кевиш. Сутрадан, 4. октобра, по одлуци Крунског већа, немачка влада обратила се председнику САД Вилсону с понудом за мир. Истога дана њен пример следиле су Аустроугарска и Турска. Тиме су Централне силе признале да је рат за њих, с војне тачке гледишта, био изгубљен,

мада, како с разлогом истиче познати војни писац Лидл Харт, ситуација на Западном фронту није била лоша. Наиме, у то време немачке трупе су се повукле на другу одбрамбену линију (Херман – Худинг – Брунхилда – Кримхилда), која се налазила дубоко на француској и белгијској територији. На тој линији фронт је поново стабилизан и Немци су успели да га одрже све до 4. новембра 1918. године.

Успех савезничке офанзиве био је огроман. Вест о пробоју Солунског фронта и бугарској катастрофи снажно је одјекнула у западном свету. И док је бугарски краљ Фердинанд том приликом изјављивао: „Ово је крај свих нас“, а немачка Врховна команда тражила од своје владе да због несагледивих последица од слома фронта у Македонији предузме кораке за окончање рата, председник британске владе Лојд Џорџ у својим мемоарима забележио је речи пуне наде: „Зора свиће са истока!“

Савезници су били дубоко свесни стратегијског обрта на Балкану. О томе говори и извештај француског Министарства рата, упућен 30. септембра Парламенту, у коме се наглашава: „Од 15. септембра балканско ратиште постаје главно“. Ипак, савезничке владе једва су се споразумеле како да искористе тај неочекивани обрт. Велика Британија тежила је да се домогне Цариграда, изјављујући да је спремна да на Балкан пошаље четири нове дивизије. Француска је образовала посебну армију за упад у Румунију, а и једна и друга су размишљале о контрареволуционарном подухвату против Совјетске Републике. Италијани, мада су споро напредовали од Валоне у Албанији за непријатељем који је одступао, желели су да запоседну целу Албанију и да пре српских трупа упадну у Црну Гору, по могућности са присталицама краља Николе, у намери да спрече њено уједињење са Србијом.

После изласка Бугарске из рата, генерал Шолц добио је задатак да са остацима немачких јединица које су се налазиле на македонском фронту, уз помоћ појачања која су му стизала са других фронта (око 6 дивизија), а у тесној вези са аустроугарским снагама које су се повлачиле из Албаније, организује нов одбрамбени фронт на линији: Пирот – Ниш – Прокупље – Митровица – Пећ, како би се зауставила савезничка офанзива и обезбедила комуникација Београд – Софија – Цариград. То би омогућило да се настави подршка Турској и заштите извори нафте у Румунији, као и осигура одбрана јужног бока Аустроугарске. Од успешне реализације те идеје зависило је настављање рата. Међутим, догађаји су се развијали таквом брзином да нису допустили непријатељу да реализује своје планове.

Друга фаза Солунске офанзиве

Да би спречио консолидовање немачко-аустроугарских трупа у току повлачења и увођење у борбу нових јединица са других ратишта, Франше Д'Епере наредио је отпочињање друге фазе солунске офанзиве.

Избијањем у рејон Скопља извршио је прегруписавање снага с циљем заузимања читавог Балканског полуострва. Правце наступања савезничких снага који су водили кроз Србију препустио је углавном српским армијама, придодавши им као помоћ две француске дивизије (17. и 76. дивизију), Коњичку бригаду и један здружени француско-грчки одред, да садејствују српској 1. армији долином Јужне Мораве и према бугарској граници, док је главнину савезничких снага упутио на бугарско ратиште, ради заузимања Цариграда и моруза и кроз Албанију, са задатком да избију на јадранску обалу.

У таквој ситуацији, уочавајући растројство у немачким и аустроугарским штабовима, српска Врховна команда наредила је својим армијама да наставе са гоњењем непријатеља. Прва армија, са Коњичком дивизијом, продужила је покрет долином Јужне Мораве на север да би 9. октобра избила пред непријатељске положаје јужно од Ниша, не дозвољавајући непријатељу да доврши прикупљање и консолидацију својих снага на новој одбрамбеној линији. У међувремену, 2. српска армија, која се до 5. октобра задржала на бугарској граници, започела је покрет ка Велесу, одакле је требало да продужи према Косову и Метохији и реци Дрини. Иако су две француске дивизије и коњичка бригада добиле задатак да дејствују на десном крилу српске 1. армије, дуж бугарског граничног фронта, једино је коњичка бригада до 9. октобра успела да избије на положаје код Пирота.

У време када су се главнина савезничких снага и 2. српска армија налазиле у долини Вардара и Струмице, 1. српска армија са своје три пешадијске и Коњичком дивизијом и француском коњичком бригадом била је удаљена од осталих савезничких снага скоро 200 километара. „Овим сјајним продором“, пише у свом Ратном дневнику резервни арт. потпоручник, после рата професор, Драгослав П. Ђорђевић, „Прва армија је створила за себе опасан клин, јер је остала усамљена, а пред њом се налазио знатно од ње надмоћнији непријатељ и људством и наоружањем, а и са одморним јединицама уредно снабдевеним муницијом и храном. Генерал Франше Д'Епере је са разлогом био забринут за њену безбедност. Због тога је српској Врховној команди у Скопљу 8. октобра упутио телеграм са овим садржајем: 'Прва српска армија срља у авантуру и она ће компромитовати цео наш успех, зато апсолутно обуставите њено даље напредовање према Нишу'.

Опасност је постојала“, наставља Ђорђевић, „али психичка инерција у човеку није давала да се једна полетна војска, која је сва била у пуном победничком трансу, напречац заустави и присили на мировање. Српска Врховна команда је уважавала овај психолошки моменат и узимајући у обзир оперативно-морални значај ослобођења Ниша за целу српску војску, а не само за Прву армију, она је на саветовању 9. октобра 1918. одлучила да се непријатељ одмах нападне и ова варош ослободи, а затим продуже операције на север.“

Смотра српске војске на Солунском фронту

Команду српске војске није поколебала ни огромна техничка надмоћност противника. Она је ценила да војска која ослобађа своју земљу и ужива непроцењиву подршку свог народа има огромно морално преимућство над непријатељским трупима чији је борбени морал био јако уздрман. Свако чекање да пристигну савезничке трупе које су веома споро напредовале омогућило би непријатељу да постигне свој циљ. Зато је војвода Мишић одобрио војводи Бојовићу да отпочне операцију за ослобађање Ниша, пре него што непријатељу стигну нова појачања са Западног фронта, из Украјине и Румуније и настави гоњење непријатеља према Сави и Дунаву.

У тродневној жестокој бици која је отпочела 10. октобра, српска 1. армија, комбинујући обухватни маневар преко Пасјаче, са пробојем преко Селичевице, сломила је одбрану надмоћније немачке 11. армије и присилила је да напусти Ниш. У зору 13. октобра трупе Моравске дивизије су победоносно ушле у град и заплениле велике количине ратног материјала. Истог дана француска Коњичка бригада ослободила је Белу Паланку, а један српски коњички пук Прокупље. Ова победа посебно је обрадовала српске војнике јер је Ниш био ратна престоница Србије.

По ослобођењу Ниша, савезничке трупе су 16. октобра ушле у Софију, чиме је била пресечена железничка комуникација Беч – Београд – Цариград, а Турска бива изолована од својих савезника у Европи. У то време британска палестинска армија снажно је уздрмала турски источни фронт. Међутим, Турска је и после губитка Дамаска настављала рат, јер британске трупе, удаљене стотинама километара од Цариграда, нису могле да наставе кретање преко беспутне Анадолије и да угрозе њене виталне центре у западном делу империје. Тек кад је била одсечена од својих великих европских савезника, а њена престоница непосредно угрожена од снага Антанте које су се груписале на маричком фронту, Турска је доведена у безизлазну ситуацију, па је 30. октобра у Мудро-су потписала акт о безусловној капитулацији.

Неспоразуми отежавају сарадњу

У сенци догађаја на Солунском фронту и операција током ослобођења Србије одвијао се тешко видљив и добро скриван сукоб између генерала Д'Епера и француских снага, с једне, и престолонаследника Александра и српске војске, с друге стране. Одмах по доласку генерала Д'Епера у Солун, двојица савезничких команданата успоставили су блиску сарадњу, размењивали идеје и планове у погледу припрема завршне офанзиве. Међутим, недовољно је познато да се држање француског генерала током офанзиве често мењало, што је изазивало недоумице код српског командовања, одлучног да напада по сваку цену. Као и британске и италијанске трупе, француске дивизије нису показивале чврстину и одлучност које су се од њих очекивала (очигледан пример је ангажовање француске 17. и 122. дивизије током пробоја Солунског фронта). Трупе нису биле у стању да прате акције српске војске, а и њихов састав био је незадовољавајући. То је отежавало сарадњу са српском војском и остваривање заједничких циљева.

Престолонаследничково незадовољство развојем операција и одсуством сарадње између савезничких снага делио је и британски адмирал Ернест Трубриц, иначе, лични изасланик енглеског краља код престолонаследника Александра и највећи пријатељ Срба међу Британцима. Адмирал Трубриц је боравио на фронту и био је у сталном додиру са престолонаследником и српским вишим официрима. Забележио је да су Французи себи приписивали заслуге за пробој фронта, иако су га оствариле српске дивизије. Трубриц није поштедео осуде британску армију и њеног команданта генерала Милна због исказане пасивности и непредузимања операције (источно од Вардара). Милна је описао као „песимисту“, који је током свог двогодишњег боравка на Балкану стално говорио да се „на овом фронту ни-

шта није могло урадити". Када је једном приликом, у време пробоја фронта, Трубриц посетио престолонаследника у Драгоманцима, овај му се пожалио на „спорост у наступању и коришћењу стратегијске ситуације од стране Савезника". Неколико дана касније Трубриц је признао да „нико у Енглеској није давао ни боба за овдашњи фронт, нити увиђао какву смо корист могли извући пресецањем Дунава и подизањем Словена на оружје".

Престолонаследник Александар није био задовољан ни одредбама примирја с Бугарском, које је уобличио генерал Д'Епере. Он је 28. септембра видео текст примирја. Сматрао је да француски генерал „узима на

себе сувише велику одговорност постављајући одређене услове који немају никакве практичне вредности, нарочито не војничке, а који су врло осетљиви" и могу бити штетни. Веровао је да је Бугарска тражила примирје како би спречила да савезничке трупе уђу на њену територију. Престолонаследник је био забринут, пошто је то могло да изазове незадовољство међу Србима. Био је такође уверен да се ситуација могла погоршати у случају да на балканско ратиште стигну појачања, којима српска војска не би била у стању да се супротстави: „Главно је обезбедити се довољно, а не форсирати без потребе туђе честољубље", закључио

Војвода Мишић и француски генерал Анри, 1918. године

је престолонаследник своју критику на рачун текста примирја. Захтевао је од Живојина Балугџића, посланика у Атини који се тада налазио у Солуну, да његове примедбе саопшти генералу Д'Еперуеу или начелнику његовог штаба генералу Шарпију.

Потписивање примирја са Бугарском, 29. септембра 1918, подстакло је престолонаследника Александра да јавно и отворено изнесе своју критику на рачун његових одредби. По њему, од Бугарске није требало захтевати било какве територијалне уступке, али се морало insistирати да плати ратну одштету. Учинило му се да Грци „кибицују” Струмицу, иако је она по споразуму требало да припадне Србији: „Мислим да ћемо се моћи нагодити, ако нам за то уступе Флорину и Баницу”. Изразио је страх да ће Бугари покушати да „нам подвале”. Затим, „Франше је погрешно што није захтевао да се разоружање изврши на лицу места. Не видим како ће то извршити у Бугарској. Налазим да није дорастао за ове догађаје”. Овакво размишљање указивало је да престолонаследник од француског генерала није очекивао много подршке и разумевања за Србију и њене потребе.

Критика на рачун понашања и држања француског генерала није се на томе окончала. Како су се операције одвијале, тако су се повећавали и разлози за критику. По доласку у Скопље, 5. октобра, престолонаследник је изразио незадовољство држањем француских трупа и захтевао од Д'Епереа да предузме потребне кораке како би се прекинули изгреди које су француски војници изазивали. У писму Живојину Балугџићу, престолонаследник је писао: „Французи чине чуда. Овакве пљачке нисам могао замисли-

ти. Ови су гори и од Цигана. Њихови официри дају пример и нико им ништа не може”.

Наложио је Балугџићу да се српски начелници одмах врате у своја места, да преузму контролу и заштите становништво од насиља. Тражио је такође да о томе лично разговара са Д'Епереом, како би се изгреди спречили: „Забранити трупама улазак у вароши, као што ми радимо и само дозволити штабовима становање у приватним кућама”. У писму износи своју зебњу и страховања шта се све може догодити кад српска војска уђе у „старе границе Србије” и додаје: „Кад наш свет види да су наше власти немоћне, заштитиће га војници, наши ће се одметнути и сваки бранити своје место. Ово ће сигурно настати и немогуће ће бити спречити, ако се одмах не предузму најенергичније мере”. Плашећи се анархије у земљи, Александар поручује Д'Еперуеу: „Ако се ово зло продужи, не гарантујемо за војску која ће се сама растурити и бранити своје куће. Ко ће нас ослободити од ослободиоца?”

Престолонаследник је и адмирала Трубрица обавестио о стању на терену и понашању француских трупа. У разговору са њим, 6. октобра у Скопљу, јадао се „да су у Прилепу све пљачкали, нападали жене и становништво, а да су то исто радили и у Скопљу. Становници Скопља су говорили да су били гори од Немаца, Аустријанаца и Бугара”. Није крио своју љутњу на генерала Д'Епереа који је све заслуге приписивао себи, „а преузео је српски ратни план”. Трубриц се сложио да су се Французи веома рђаво држали према Србима – „понашају се као освајачи” – и делио престолонаследникове речи критике на рачун њиховог држања.

Судећи по дневничким белешкама британског адмирала, престолонаследникова критика није довела до

СВЕСТРАНА ПОМОЋ СТАНОВНИШТВА

Аустроугарски и немачки штабови очекивали су да ће српске снаге, због порушених комуникација и велике удаљености од логистичких база, успорити напредовање, како би појачале снабдевање. Међутим, српске трупе су те тешкоће у великој мери савладавале благодаревши свестраној помоћи становништва, које је пред своје ослободиоце износило и последње залихе хране, сачуване током трогодишње окупације.

„Све што је остало од становника у Србији, старци, жене и деца,” забележио је француски капетан Дега, „све се то стављало нама на располагање, трудило се да нам учини услугу и пружи помоћ. Они преносе наше телеграме и наредбе, они нам служе као извиђачи, у тој земљи сваки становник је истовремено и војник. Способни и здрави људи постајали су комите, а целати Србије никада са њима нису могли изаћи на крај. Недостижни и невидљиви, комите су отишле у планине и читаве три године нису давале мира мрском непријатељу. У данима ослобођења изашли су из сво-

јих склоништа, гонили своје угњетаче, доприносили њиховом поразу. Затим су дошли да се придруже редовним армијама, чије су проређене јединице добровољно попуњавали...”

У сваком делу Србије народ је са чежњом и радошћу дочекивао своје ослободиоце. „Били смо узбуђени”, наставља капетан Дега, „гледајући те сиромашне људе, лишене свега, који су својим ослободиоцима нудили мало воде и неки закаснили цвет. Начин на који су они то чинили био је дирљив. Са сузама у очима пратили су дефиловање српских и француских застава, желећи им добродошлицу у села која тек што је непријатељ напустио”.

Тих дана, писао је и Грк Константин Фотијадес, учесник и очевидца тих догађаја, „сва Србија је била узаврела и личила на организам који енергично хоће да се ослободи отрова. Старци, жене и деца нису чекали да се ми приближимо, па да почну протеривати свога угњетача”.

промене француског држања. Како су се операције премештале према северу, појављивали су се нови докази о сукобима и неспоразумима између два команданта савезничких војски. У предвечерје пада Ниша, адмирал Трубриц забележио је да су се невоље са Французима настављале, пошто су „са Србима поступали као *quantite negligible* у њиховој земљи, који сматрају да су је они ослободили”. Многи неспоразуми били би избегнути да су Французи били попустљивији у ситним стварима, закључио је адмирал.

Десетак дана касније Трубриц је провео вече с престолонаследником у Врању. Том приликом изразио је незадовољство чињеницом да Д’Епере није дозволио британским трупама да уђу у Србију. Тврдио је да је разлог томе био што су Французи настојали да Срби поверују да су их они ослободили. У свом „Дневнику” није пропустио да примети да су „француски војници, махом црнци, плашили све, а жене су морале да се скривају по подрумима”.

До краја војних операција, ипак, није било сличних описа понашања француских трупа према локалном становништву.

Незадрживо до Београда!

У међувремену, за новог команданта заједничких немачких и аустроугарских снага на Балкану одређен је фелдмаршал Кевиш. После губитка Ниша, немачка 11. армија повукла се на линију Соко Бања – Бован – Крушевац и даље Западном Моравом до Чачка, где јој је пристигла у помоћ аустроугарска 30. и делови 51. дивизије. Упорном одбраном фронта та армија требало је да послужи као спона између немачке групе армија фелдмаршала Макензена у Румунији и аустроугарске армијске групе „Албанија” која се повлачила из Црне Горе, у покушају да заустави напредовање српске војске, омогући што дуже експлоатаци-

ју животних намирница из Србије и заштити јужну границу Аустроугарске. Да би омогућила извршење тако амбициозног задатка, аустроугарска врховна команда укључила је још десетину нових пешадијских и коњичких дивизија, као и низ артиљеријских група, које су са италијанског фронта и из Украјине упућене на српски фронт. Убрзо се показало да су све те мере закасниле.

Напредовање српских регуларних јединица у великој мери олакшавале су акције четничких, комитских формација у позадини непријатељских трупа. У извештајима немачких и аустроугарских штабова свакодневно се говори да су устанички одреди и групе прекрили целу земљу. Нападајући непријатељске трупе у покрету и на положајима, кидајући им везе и ометајући њихов саобраћај, устаници су отежавали њихову борбу на фронту. Према немачким изворима, ови устаници, који су дејствовали „иза леђа немачких и аустроугарских трупа које су водиле борбу, повећавали су губитке у људству и оружју”. Доцније су се губици аустроугарских трупа додатно повећали, јер се народ „истом дигао против њих”. Наводи се такође да су „у аустроугарским јединицама, попуњеним словенским националностима, почеле побуне и изгреди”.

Незадржив продор српских трупа ка престоници нису могле спречити ни нове немачке снаге генерала Макензена доведене са Западног фронта. Поражене код Параћина 23. октобра, немачке и аустроугарске снаге биле су принуђене да се у сталној борби повлаче из Србије. Комбиновани француски одред генерала Транијеа успео је, такорећи у једном даху, да од 10. до 17. октобра ослободи Косово и избије на линију Рашка – Нови Пазар. То је омогућило српској 2. армији да се без тешкоћа прегрупише лево од 1. армије и предузме марш преко Косова и, долином Ибра, према Дрини. У исто време, француска група дивизија генерала Патеа упутила је железницом истурене одреде ка Видину и Неготину који су, неочекивани од непријатеља, 17. ок-

ДИВЉЕЊЕ САВЕЗНИКА

Брзи продор српске војске после пробоја Солунског фронта, у коме је, за само месец и по дана, ослобођена Србија, изазвао је искрено дивљење свих српских пријатеља, а и поштовање противника. Генерал Гамбета, командант француске Коњичке бригаде која је у саставу српске 1. армије учествовала у ослобађању Србије, записао је да су на том бескрајном маршу „само француски коњаници могли, и то с муком, да предњаче у брзини са српским пешацима. Никада људи нису показали више тихе постојаности, чврсте воље, ни истрајне жеље за победом. Одевени у старе и дотрајале униформе, имали су сјајно само своје бес-

прекорно одржавано оружје. Корачали су по киши, ветру, сунцу или мразу, упркос блату и умору, без снабдевања и без икаквог пртљага, ударајући својим дотрајалим цокулама свету земљу поново слободне домовине – очију упртих према Дунаву, јер их ништа није могло да спречи да тамо допру. Постојала је нека скоро верска занесеност у том непрекидном, немом, упорном полету напред тог дивног и јуначког народа, не дозвољавајући никаквој препреци да заустави његово одушевљено напредовање што је изазивало дивљење наших коњаника”.

тобра избили на десну обалу Дунава и хицима из својих топова прекинули саобраћај непријатељске флотиле.

После ослобођења Ниша, 1. српска армија се, по одлуци Врховне команде, одмарала неколико дана на новим положајима, припремајући се да крене у нови напад, овога пута – на Београд! Али, у време када је војвода Бојовић својој армији издао заповест за настављање офанзиве, 16. октобра добио је ново наређење Врховне команде у коме му је саопштено да се, по одлуци главног савезничког команданта, српска војска усмерава на фронт према Дрини. Његова армија требало је да сачека 2. армију (чије се чело налазило код Урошевца) и групу Пате (која се челом налазила код Пирота) и да се тек по њиховом пристизању пребаци на нов правац и предузме надирање у северозападну Србију, тако да јој десна граница буде линија Крушевац – Крагујевац

– Горњи Милановац – Уб – Шабац, где је имала да одржава додир са француским трупима којима је препуштена долина Велике Мораве и правац према Београду. Друга армија добила је задатак да надире долином Западне Мораве и Ћетиње у правцу Вишеграда.

Ослобађање престонице

Необавештен о разлозима нове измене у операцијским плановима, војвода Бојовић је 17. октобра у свом опширном телеграму Врховној команди указао на сву штетност од задржавања његове армије на достигнутој линији и скретања са главног стратегијског правца на споредни правац, на коме не треба очекивати велике догађаје. Нагласио је да је већ издао наређење дивизијама за наставак операција у складу са наређењем

Улазак првих српских ратника у Београд

од 12. октобра, да су јединице отпочеле операције и да су управо ослобођени градови Крушевац и Алексинац, те да би свако колебање омогућило непријатељу да преузме иницијативу која му се ни по коју цену не сме препустити. „Прва армија је својим досадашњим успесима заслужила”, наглашавао је војвода Бојовић, „да ослободи престоницу Београд и она је способна да тај циљ постигне”.

Као компромисно решење Бојовић је предложио да

линија разграничења његове армије и француских трупа иде Моравом до Ћуприје, а затим преко Јагодине, Паланке, Младеновца и Авале на Београд, тако да сва та места остану Французима, а Београд да буде заједнички. Пошто су Бојовићева образложења у оперативном погледу била оправдана, војвода Мишић одобрио је команданту 1. армије да настави започете операције у долини Велике Мораве, ако сматра да има довољно снага, додајући да ће са своје стране предузети мере да француске трупе и армија војводе Степе што пре стигну у његову висину. Војвода Мишић је такође обавестио команданта 1. армије да је учинио корак код главног команданта да један српски одред, заједно са француском групом, учествује у ослобођењу Београда, који је улазио у оперативну зону француских трупа.

Врховна команда је у међувремену наредила командантима армија да у току даљих операција треба захтевати „да се вароши и уопште насељена места што више поштеде од рушења и штете“, да се због тога избегавају директни напади на насељена места, већ да се она освајају обиласком и бочним дејствима. „Брига да се избегну жртве код становништва и материјална штета“ била је приоритет у наредби Врховне команде, „па макар се нешто и изгубило у времену“.

Успевши да убеди Врховну команду да не мења правац надирања своје армије и да не чека на пристизање суседних трупа, војвода Бојовић наредио је дивизијама првог ешалона да 18. октобра ујутру отпочну наступање долином Мораве: Моравска дивизија правцем Параћин – Ћуприја; Дринска дивизија правцем Крушевац – Крагујевац; Дунавска дивизија, која је задржана у резерви, следила је Моравску дивизију левом обалом Мораве; Коњичка дивизија је, у претходници, главном колоном надирала обалама Мораве, док је помоћна колона (2. коњички пук), која је оперисала западно од Дринске дивизије, упућена у правцу Крајева.

У тродневним жестокиим борбама, које су отпочеле 18. октобра дуж целе линије фронта од Соко Бање до Чачка, противничка одбрана је најпре сломљена код Ражња, где су Моравска и Коњичка дивизија извршиле пробој. Одмах затим, цела армија прешла је у гоњење. Дринска дивизија је већ 25. октобра ослободила Крагујевац. После тога 1. армија је, гонећи у стопу разбијеног непријатеља, незадрживо надирала према Сави и Дунаву. Тачно 45 дана од почетка победоносне солунске офанзиве, 1. новембра у 10.30 часова, војвода Петар Бојовић је на челу Дунавске дивизије умарширао у Београд. Напаћена престоница Србије, која је у Великом рату претрпела и велика разарања и чије је становништво тешко пострадало, дочекала је своје ослобођење! Јединице 1. армије избиле су на обале Дунава и Саве, од Голупца до Шапца, док је главнина била прикупљена од Винче до Обреновца. Извиднице су упућене према Лозници и Зворнику, све до ушћа Дрине у Саву. У то време 2. армија је челом избиле у рејон Ужица и упутила предње одреде на фронт према Дрини. Пред непрестаним притиском српске 1. армије, непријатељ

је до краја октобра потпуно евакуисао територију Србије, пребацујући своје снаге у Банат и Срем.

Епилог

Јадранске трупе (из састава 2. армије) заузеле су Скадар, разбиле аустроугарски 19. корпус и уз помоћ црногорских устаника ослободиле Црну Гору. Напуштена од Немачке, која је била принуђена да дигне руке од балканског ратишта, Аустроугарска је узалудно покушавала да поправи ситуацију новом концентрацијом трупа на својим јужним границама. Међутим, разбијена изнутра и поражена на италијанском фронту, није могла спречити српске армије да продру на њену територију. Таква ситуација неминовно је довела до капитулације 3. новембра, а затим и вртоглавог распада Хабзбуршке монархије, ослобађања окупираних словенских народа, обнављања и стварања нових држава на њеним рушевинама (Пољске, Чехословачке и Краљевине СХС). Од Аустрије се одвојила и Мађарска која је покушала да задржи Војводину у свом саставу. Међутим, није имала снаге да се одупре армији војводе Бојовића, која је до 13. новембра избиле на линију Темишвар – Арад – Суботица – Баја и тако назначила северну границу будуће јужнословенске државе. Немачка је капитулирала 11. новембра, а Мађарске 13. новембра 1918. године. Тиме је и завршен Први светски рат.

Крај рата у новембру 1918. дошао је готово неочекивано, пошто су команданти оба зараћена тора, само годину дана раније, предвиђали да ће се борбе наставити све до 1919. године. Показало се да је преокрет настао под утицајем победа савезничких армија на балканском ратишту јер је, према речима Лојда Џорџа, „слом Бугара убрзао предају Немаца и учинио непотребном још једну годину ратовања“. Говорећи о неуспеху на Западном фронту, немачки генерал Лудендорф је 8. августа 1918. наглашавао: „Нисам преживео мучније часове од догађаја који су се одиграли на бугарском фронту, почев од 15. септембра, који су запечатали судбину Четворних сила“. Готово истовремено, своје мишљење о томе изнео је и генерал Хинденбург: „Ценио сам, средином августа, да још није дошао тренутак да се посумња у задовољавајући исход рата... Крајем септембра, наш западни фронт није био пробијен. Он је био уздрман, али се није срушио. Међутим, направила се велика бреша на борбеном фронту Четворних сила: Бугарска се руши“. После тога рат је водио дефинитивном поразу Централних сила.

Извршна комисија Рајхстага, која је после рата испитивала узроке војног слома Немачке 1918. године, утврдила је да је рат у војном смислу био изгубљен када је слом Бугарске, за којим је дошао слом Аустроугарске за време повлачења Немаца на Западном фронту у септембру 1918, коначно изменио комплетну ситуацију немачке војске на бојном пољу. Од тог времена био је узалудан сваки покушај да се мир добије чисто војничким

НЕЗАДРЖВА СРПСКА ПРВА АРМИЈА

Сводећи успехе армије војводе Бојовића на њеном тријумфалном путу од Кајмакчалана до Београда, француски војни писци су записали: „За четрдесет и шест дана српска 1. армија, у непрестаним маршевима и борбама, стално у најтешњем контакту са непријатељем, често остављена без снабдевања, прешла је 500 километара. Цела Србија, сем оне олуке код Оршаве, била је ослобођена од јарма непријате-

љевог. Ови сјајни резултати су несумњиво резултат храбрости и јунаштва Срба, али и неограничене помоћи свих савезничких контингената који су, понекад, вршили озбиљне и незахвалне задатке, али који су били неопходни да српску војску ослободе сваке друге бригае сем бригае о смелој офанзиви и немилосрдном гоњењу”.

средствима. Све анализе које су у Немачкој вршене између два рата потврдиле су те закључке.

Епско страдање српске војске и народа

Своје успехе у овом рату Србија је платила огромним жртвама. Цени се да је изгубила око 1.240.000 вој-

ника и цивила, односно око 30 одсто предратног становништва, или 54 одсто свог репродуктивног живља. Материјална штета износила је око шест милијарди златних франака, што је чинило готово половину њеног националног богатства. И док нас највеће српско војничко гробље на Зејтинлику код Солуна (посмртни остаци више од 5.500 српских војника сахрањени су у крипти испод споменика, а 1.440 на гробљу) подсећа на то епско страдање, војни писци сврстали су солунску офанзиву међу најбриљантније вођене операције у Великом рату и највеће подвиге једне војске у историји ратовања уопште. Подсетићемо се само на речи Американца Роберта Лесинга, који је тим поводом изјавио: „Треба стално имати у виду да је заједнички непријатељ прво напао Србију и да је она крвљу натопила сваку стопу своје јуначке отаџбине. Када се буде писала историја овог рата, најславнији одељак те историје носиће назив: Србија. Српска војска је учинила чудо од јунаштва, а српски народ претрпео је нечувене муке. Такво пожртвовање и истрајност не могу проћи незапажено – они се морају наградити”. Историја нас учи да дела трају, али се речи и обећања најчешће брзо заборављају.

Приликом отварања свечане седнице француске Народне скупштине у част победе над Централним силама, председник Скупштине Пол Дешанел рекао је да су улога и допринос Србије у тој победи велики: „...После Бугарске – Турска, после Турске – Аустроугарска... Срби су у Београду ... Цела је Француска с њима... Ми се поносимо што смо били на страни ових хероја за време њиховог трогодишњег изгнанства и ратовања...” У наставку свог излагања цитирао је наредбу генерала Д’Епера, у којој се каже да је српска војска, гонећи непријатеља без даха, „за шест недеља повратила све оно што је изгубила за четири године... Српски народ био је прва жртва рата, он је први повратио све своје територије. Час потпуне правде приближава се. Србија, у ономе што се ње тиче, задобила ју је и заслужила својом храброшћу, својом истрајношћу и својом верношћу”. ■

Карађорђева звезда